

K. MIHKLA

A. H. TAMMSAARE

ELUTEE

JA

LOOMING

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

A. H. TAMMSAARE ELUTEE JA LOOMING

KARL MIHKLA

A. H. TAMMSAARE
ELUTEE JA LOOMING

TARTU ÜLIK
RAAMATUKOOL

NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

KORREKTOR T. MELSO

2

TARTU ÜLIKOOL
RAAMATUKOGUS

195417

SAATEKS.

Käesolev rahvalik monograafia on kavatsetud põgusaks ülevaateks A. H. Tammsaare eluteest ja loomingust tema 60. sünnipäeva puhul.

A. H. Tammsaare on kujunenud eesti tunnustatuimaks ja populaarseimaks kirjanikuks. Tema teosed kui meie loetavamad raamatud on levinud kõigisse kodumaa nurgisse. Suurt huvi on tuntud ka Tammsaare sünnipaiga vastu, kust on otsitud tema romaanide elavaid eeskujusid.

Selles ülevaates püütakse kogutud andmestiku varal valgustada A. H. Tammsaare ja ta vanemate elukäiku, kusjuures tõstetakse esile need võitlused, mis toimusid omal ajal „tõe ja õiguse“ nimel kirjaniku kodukohas. Käsitelles üldjooneliselt Tammsaare loomingu kujunemist, tehakse ka katsed tõmmata piirjoont tema toodangu mõttekujutusliku ja tõsielulise ainekuse vahel.

Avaldan südamlikku tänu kirjanik A. H. Tammsaarele, kes selle töö käsikirja läbi luges ja ülevaate faktilist osa täpsustas ning väärtuslike andmetega rikastas. Samuti olgu tänatud kirjaniku sugulased ja tuttavad, eriti aga tema õde Marie Suurog ja vennad Jüri ja August Hansen, kelle teateil põhineb käesoleva monograafia elulooline osa.

Nõmmel, jaanuaris 1938.

K. M.

1. Kolgioja perepoeg ja soosauniku tütar.

See oli eesti esimese piibli ja juturaamatu ilmumisaegu pärast Põhjasõda, kui Viljandimaal Vastemõisa vallas asutas noor eesti agar talupoeg Mart kiirevoolulise Kolgioja kaldale talu, andes sellelegi nimeks Kolgioja. Kohaomanik Mart kui jõukas talumees laskis oma perekonna eluasemeks ehitada ruumika talutare, vabadikele aga kaks saunahütti. Tal oli kolm last: Jaan, Peet ja Äädu. Talu päris vanem poeg Jaan, kelle õde-venda asusid sauna elama. Juba tollal oli kujunenud Kolgioja suurtaluks, mille hingekirjas seisis 1795. a. kakskümmend kolm perekonnaliiget.

Talu peremees Jaan suri 31-aastasena, pärandades talu oma õele Äädule, kellega abiellus Kolgioja saunamees — Hans Hansen, kirjaniku isa-isa-isa. Kadunu lesk läks Hundinõmmele teiskordselt mehele, ta lapsed aga jäid Kolgiojale karjuseks ja sulasteks.

Rahvasuu teab jutustada, et Hans Hansen olnud kurjaloomuline mustaverd mees, kes Kolgioja talu viinud õitsele. Ta polevat lubanud oma perele anda aganast leiba. Tema noorim poeg Peeter, Kolgioja tulevane peremees, käinud oma

isa jälgedes: murdnud kogu perega tööd teha ja hoolitsenud oma laste koolihariduse eest.

Nagu kõigi teiste talude, nii oli ka Kolgioja talu orjuse- ja maksukoormatis mõisale määratu suur. Kirjaniku vanaisa talu, mil oli maid 17 taalrit ja 11 rootsi tengat, pidi aastas tegema maksu- ja abi-orjust 181 päeva hobusega ja 146½ päeva jalgsi ning maksma kümnest: 1¾ vakka rukkeid, 1½ v. otri ja kaeru, 10 naela ropsitud linu, 2 n. linast lõnga, humalaid ja võid, ½ lammast, 1 koti, 2 noort kana, 1 veiselõa ja 12 muna.

Kolgioja Peeter hoidis oma lapsi, nende hulgas ka Tammsaare isa, kodusteks töödeks ja kooli jaoks, kuna mõisateole saatis ta oma saunamehed ja sulased. Suureks harulduseks olid tolelaegses eesti talutares kartulid. Korj tõi Kolgioja pere-mees pühadeks hobusetorba-täie kartuleid ja peitis nad heinte alla, et keegi neid enne pühi kätte ei saaks.

Kolgioja talu asetses lepiku ja kaasiku peidus, kadakase külakarjamaa ääres. Ümbruskonna ühe-tooniline loodus ei pakkunud vaatlejale mainimisväärselt ilu. Keset seda tagasihoidlikku maastikku veetis kirjaniku isa — Peeter Peetri poeg Hansen (sünd. 30. okt. 1841) — oma lapsea ja noorusaastad.

Üldse oli perekonnas neli poega ja neli tüdart, kusjuures õed-vennad endi vahel paarikaupa sõbrutsesid. Perepoeg Peetri südamesõbraks ja hool-dajaks oli ta vanem õde Mari, kes teda hällis kii-gutas ja talle paremad söögipalad karja kaasa andis.

Kõigile Kolgioja perepoegadele anti kihelkonnakooliharidus, tütreid aga pidid leppima vallakooli väheste teadmistega, mida piisas talupere-naiseametiks. Kirjaniku isa Peeter astus tolleaegse traditsiooni kohaselt oma kaheteistkümnendal eluaastal Rääka külakooli, mis asetses ta kodukohast nelja kilomeetri kaugusel, soode ja metsade taga. Seal õppis ta kaks talve suure koolilaua taga istudes koolmeister Goebleri juhatusel: piiblilugusid, katekismust, lugemist, laulmist, kirjutamist ja rehkendust. Selles poolpimedas koolitares tugevnes ennekõike tema kristlik meelsus, millest ta ei taganenud ei mehe-eas ega vanadusaastail.

Rääka külakooli hariduslik mõju jäi hoopis varju nende väärtuslike teadmiste ja rahvuslike äratuste kõrval, mida jagati Kolgioja perepojale Suure-Jaani kihelkonnakoolis, kus oli köster-koolmeistriks tuntud ärkamisaja tegelane Joosep Kapp. Tema kui vabameelne ja edasipüüdlik kooliõpetaja andis oma kasvandikele kaasa kaunis põhjalikud teadmised ajaloos, loodusteaduses, geograafias ja matemaatikas. Kuna vajalikud õpperaamatud puudusid, andis ta õpilastele endakoostatud konspektid ära kirjutamiseks. Koolilugemikuna kasutas ta kuni Jakobsoni lugemisraamatu ilmumiseni Hanseni teost „Misjonitöö Tamuli rahva seas“. Nagu A. H. Tammsaare mäletab, on tema isa õpinud J. Kapi juures ka saksa keelt Jannau õpiku järgi.

Kuid J. Kapp ei piirdunud koolitööga, ta asutas laulukoori ja õhutas talurahva hulgas rahvuslikku iseteadvust. Need isamaalised äratused vai-

mustasid tundeergast Kolgioja perepoega ja virgutasid teda kaasa elama rahvusliku ärkamisaja suursündmusi.

Peeter Hansen oli kihelkonnakoolis parim ja andekaim õpilane. Hoolsa õppimise tagajärjel lõpetas ta kooli hea tunnistusega. Ka leeritoas osutas Kolgioja perepoeg väljapaistvaid teadmisi.

Kehajõult olnud Kolgioja Peeter võimas ja tugev — kõik koduküla Põhjaka poisid pidanud talle jõukatsumisel alla vanduma. Külakiigel ja talgutel tuntud teda hea laulumehena. Neiude seltsis olnud ta tagasihoidlik ega polevat sugugi sallinud seda, kui noormehed tütarlaste arvel nalja teinud.

Et vabaneda pikaajalisest sõjaväeteenistusest, astus Peeter Hansen mõisahärra Wahli kutsel Taevere mõisa ametisse. Ta oli seal kaks-kolm aastat viinaajajaks ja õllepruulijaks. Tollest ajast jäi talle eriti elavalt meelde juhtum, kuidas mustlane oma tütre, ahvi ja leierkastiga mõisa tuli. Pärdik tegi kometit ja tõmbas loose, vanamees mängis viulit ja tütar laulis tantsides järgmist halearmsat laulukest:

Kord istus jõe kalda peal
Üks vaene tütarlaps.
Ja tema hale nutuheal
See kostis kaugel teps.

Üks võõras mees sealt mööda läks,
See kuulis nutuhealt.

„Miks nutad sa, oh tütarlaps?“

Nii küsis võõras mees . . .

Seda lauluviisi ei suutnud P. Hansen unustada isegi vanaduspäevil. Ta laulis seda korduvalt, „ikka vaikselt ja peene kurguhäälega“, nagu romaanis „Tõde ja õigus“ mainitakse.

Kolmekümneaastasena hakkas Kolgioja perepoeg mõlgutlema endamisi kosjakavatsusi. Isa oli vahepeal pärandanud talu vanemale pojale Hansule, nii et Peeter oli sunnitud lahkuma oma kodukohast ja pidi endale mujalt otsima uut eluaset. Eluhakatuses oli ta kogunud paarsada jõuderubla.

Oma õe Mari soovitusel läks Peeter kosja suurte metsade ja rabade keskel elutsevale Jüriõue soosauniku tütrele Ann Bakhoffile (sünd. 2. juul. 1852). Jüriõue soosauniku tütar oli armastanud noorpõlves oma karjaseltsilist, aga see noorusarmastus oli varakult surmale suikunud. Nii oli Kolgioja kosilane talle kõigiti teretunud.

Kuljuste helisedes kohalesõitnud kosjamehed hankisid kõigepealt nõusoleku vanemalt. Alles siis kutsuti punapõseline Ann saunatarre ja küsiti temalt: „Kas sa tahad Kolgioja Peetrile naiseks minna?“ Seepeale vastas Ann kahetsevalt: „Kahju, et Hans mind ei võta. Oleksin saanud Kolgioja perenaiseks, aga nüüd pean kaugele Tallinnamaale minema. Mis sa teed või oled?“ Kui talle rõhutati, et Peeter on mees, kes oma kätetööga võib naist igal pool toita, oli ta nõus. Ja paari kuu pärast lahkus soosauniku tütar oma noorpõlvekodust — suurest põlisest laanest, kus ta neiuna õhtuti laulis suure tamme laulu, kinnita-

des iga laulurea lõppu refrääni „sink sale proo“.
Laul ise kõlas järgnevalt:

Läksin metsa kõndimaie,
Mis ma leidsin metsateelta:
Leidsin tamme nuttemasta.
Miks sina nutad, tammekene?
Mind on siia üksi jäetud,
Siia tormi, tuule kätte.
Ära sina nuta, tammekene,
Mul on kodus seitse venda,
Igal vennal seitse kirvest,
Tulevad tamme raiumaie.
Juurikast teen joogikannu,
Oksadest teen hoostetalli,
Lehtedest teen lehmalauda,
Ladvast teen veel laevamasti.

Ann Bakhoff oli näinud Navesti jõe taguses metsakurus niihästi valu ja vaeva kui ka lusti ja rõõmu. Karud olid teda käinud karjas kolitamas, hundid ta loomi hirmutamamas, ise aga ta oli lustil lõokesena lõõritanud. Poiste hulka ta ei tohtinud üldse minna. Kord juhtus Ann läbima eeskambrit, kus oli keegi noormees. Seepärast oli ema teda tõrelnud: „Kuidas sa julged toast läbi minna, kui poiss on kambri.“

Kui mujal häbeneti olla soosauniku tütar, siis tundis Ann Bakhoff saunatütre seisuse auväärust, sest ta teadis, et neil oli õigus, kes kõnelesid: „Teistes maakonnis elavad suurkohaomanikud viletsamalt kui Viljandimaa saunikud.“ Selle kohta oli tal veelgi ligilähedasemaid isiklikke tõendusid.

Kui Jüriõue talu ja sauna pullid kokku läksid, oli saunamehe pull talu omast tavaliselt üle, ja kui viljaikaldusaastail talurahvast nälg näpistas, laenas kokkuhoidlik soosaunik talunikule raha. Ann Bakhoff omas niivõrd peenetundlikkust, et ta häbenes raagnahka pastlais minna kirikusse.

Jüriõue saunal oli nagu tavalisel talumajal kaks kambrit ja rehetuba, eraldi seisid veel laut ja ait. Saunik pidas seitset looma ja kaht hobust. Et talu poolt kasutamiseks antud maast ei piisanud loomadele toidupoolist, renditi mõisalt heinamaad juurde.

Kirjaniku ema vennad olid tolle aja silmapaistvad haridustegelased. Ta vend Jüri Bakhoff (sünd. 12. jaan. 1841), kes vallakoolmeistri eksami oli sooritanud, oli Joosep Kapi abiline Suure-Jaani kihelkonnakoolis. Kui ta läks 1865. a. Riiga ametisse, jäi talle asemikuks mõneks ajaks tema vend Hans (sünd. 28. juul. 1848). Need ümbriuskonna valgustatumad pead tellisid kodusaunale „Eesti Postimehe“ ja muretsesid sinna ka muud ajaviitekirjandust, mida soosauniku tütar muretus neiupõlves innuga luges.

Kirjanduse harrastuses võistlesid Jüriõue haritud noorhärradega väarikalt Kolgioja perepojad. Siin loeti Kreutzwaldi „Ma-ilm ja mõnda, mis seal sees leida on“, Jannseni „Perno Postimeest“ ja „Sannumetojat“, mis olid läkitatud „Ma-rahvale tullosaks ja õppetlikuks aeaviteks“. Pärast ühislugemist aruteldi ja selgitati loetud palu, et õpetuse tuumasse tungida ja sellest aru saada.

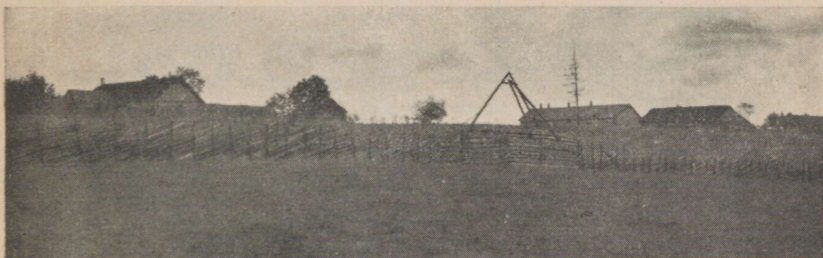
Ei jäänud Jüriõue ja Kolgioja edasirühkivale noorpõlvele teadmatuks Viljandimaal tärganud ja ümbrust elektriseerivad tolleaegsed talurahva isamaalised suurettevõtted: palvekirjade-aktsioonid, eestikeelse kooli asutamise kavatsused ja esimese üldlaulupeo elevuslikud eeltööd. Hoolimata noorusest võeti neist algatusist südikalt osa. Käidi asja eestvedajatega kaasas allkirju kogumas Vastemõisas ja Taeveres.

Ja millise innu ja armastusega Suure-Jaani leeritoas J. Kapi juhatusel laulupeo laule õpiti. Neilt lauluharjutustelt lahkuti kõrgendatud meeolus, süda tulvil kauneid mõtteid isamaa suurest tulevikust. Pakitseva ärevusega oodati laulupeole mineku hetke. Ja kui see lõpuks saabus, siis oldi ülekeevast õnnejoovastuses, ehkki sõit toimus omal kulul. Neljakaupa istuti puutelgedega taluvankreis ja kihutati ikka Tartu poole, teel ööbides koolimajades ja taludes.

Aga laseme ka osavõtjail endil jutustada matkamuljeist: „Suurt Võrtsjärve veekogu nähes jooksime palja jalu ja kastsime jalgu selle veega kui lapsed kas või põlvini. Tee äärest leidsime õitega puid, nendega sõitsime linna sisse.“

Laulupeolt toodi kaasa säärane ülev rahvuslik innustus, mis jäi hinge kestvalt helisema. See isamaaline iseteadvustunne andis vaimset selgroogu aastast aastasse rühmlevale talurahvale.

Kolgioja perepoega ja Jüriõue soosauniku tüdruku puudutas masendavalt teadmine, et nad peavad lahkuma oma sünnikohast Viljandimaalt — eesti jõukamast ja haritumast maanurgast, kus nad

A. H. Tammsaare sünnikoht.

Albu valla mehi ja naised.

1. Hans Grosthal (Hundipalu Tiit). 2. Jakob Sikenberg (Pearu). 3. Mihkel Blockmann (Kassiaru Jaska). 4. Peeter Hansen (Andres Paas).

Tamarares 10 Detsem. 1909.

Aronas poeg ja naine J. ja A.
mina tahan teie fovi kaita kas
fe ko. ei teea kui palju kifa ja
larmi teab juine teie käimine
tekkitas nijaaljei monakobinad
mis kolme ~~veer~~ veersta peale oli
kuulda las niid tuleb pole
sokkete.

Peeter Hanseni käekirja näide.

Laulatafe päävaks-vennale
Hommikul, ju koidu puhkel
Paijuma kui mine rind,
Taktju tundmustel mu rahkel
Terwitada, weli, Lind
Taktju õnnesoos lusa
Kõlarixast Linnik,
Taktju kõik mu tunded lusa
Tana ahvori tunnik,

A. H. Tammsaare käekirja näide.

olid vastu võtnud nii palju äratavaid mõjusid ja meeldesööbivaid muljeid. Aga nende piskust kaasavarast ei jätkunud talukoha omandamiseks viljarikkal Viljandimaal, seepärast nad olid sunnitud välja rändama Järvamaale, kust saabus sugulaste kaudu teade, et seal müüakse soodsail tingimusil talukohti.

2. Kaks kanget „rehnutipidajat“ üleaedset.

A. H. Tammsaare suurromaani „Tõde ja õigus“ I algusest loeme: „See oli läinud aastasaja kolmanda veerandi lõpul. Päike lähenes silmapiirile, seistes sedavõrd madalas, et enam ei ulatunud valgustama ei märke ronivat hobust, kes puutelgedega vankrit vedas, ei vankril istuvat noort naist ega ka ligi kolmekümnelist meest, kes kõndis vankri kõrval.

Varsti jõudsid teelised mäerinnakul nii kõrgele, et päikeses helendama lõi mehe nägu — laiavõitu, tugevate lõuapäradega, terassilmadega, lühikese, kuid tiheda musta habemega, — naise nukrad silmad, look ja hobuse kikkis kõrvadega pea.“

Umbes samas meeleolus saabus Peeter Hansen oma noore naise Annega 1872. a. varakevadel uude asukohta Järva-Madise kihelkonda — soodetagusele Tammsaarele —, kaasas kaks mähobust, teine neist oli kõrb, noorperenaise kaasavara, mõned loomad ja talukraami eluhakatuses. Noorpaari rännak oli pikk, esimesel päeval ei jõudnud teelised pärale; nad ööbisid Järva-maa Alliku kuusikus ja alles järgneva päeva lõuna paiku hakkas paistma nende sihtkoht — Tammsaare põhjast lõunasse suunduv väljamägi.

„Seal ta ongi, see Vargamäe,“ lausus mees ja näitas käega üle soo järgmise väljamäe poole, kus lömitas rühm madalaid hooneid. „Meie hooned paistavad, teiste omad seisavad mäe taga orus, sellest siis rahvasuus Mäe ja Oru, mõisakirjas aga Eespere ja Tagapere.“

Saabumishetkel tõmbus vankris istuva noore naise süda valus kokku, nagu oleks ta ette aimanud kõiki neid raskusi, hädasid ja muresid, mis uustulnukaid Tammsaare-Põhja talus varitsesid.

Põhja talu noorpaar oleks võinud Tammsaare väljamäel märksa muretumalt oma elupäevi veeta, kui neil poleks tüliks ees olnud kiuslikku naabermeest Jakob Sikenbergi, kes oli Tammsaare-Lõuna tallu tulnud mõne aasta varem rabadetagusest Sikkemäelt huntide keskelt. Enne, kui saabus Viljandimaa mees Hansen Albu mõisa talukohta ostma, oli Sikenberg lasknud maamõõtjal hea jootraha ja liikude meelitusel endale välja mõõta parema põllu-, heina- ja karjamaa. Kuna head põldu ja heinamaad oli tükati siin- ja sealpool väljamäge, ei jäänud maamõõtjal muud üle kui jaotada Tammsaare väljamäel laiuvad põllud risti neljaks maalapiks. Põhja ehk Eespere sai „enamasti kõrgema kivise kärka“ (vt. joonisel I, IV), Lõuna ehk Tagapere „madalama ja lausalisema maa, kus kive vähem ja mulda rohkem“ (vt. II, III). Samuti heina- ja karjamaast mõõtis ta soisema osa, kus kasvas lepavõserikku, vaevakaski ja kääbusmände, Tammsaare-Põhja talule (vt. V, VIII), jõeäärsema ja metsarikkama osa määras aga maamõõtja Tammsaare-Lõuna talule (vt. VI, VII).

Jõeäärsest heinamaast sai Põhja talu vaid väikese lapikese (vt. IX), kuhu ei pääsenud muidu kui läbi Lõuna karjamaa Kitsesaare tagant. Külavaheline tee jäi tervenisti Tammsaare-Lõuna maasse, tujuka Sikenbergi valdusse. Tammsaare talukrandid ajas ja „pani kaardi peale“ 1869. a. maamõõtja G. M. Gnadeberg.

Kui Peeter Hansen tuli kolme aasta pärast Tammsaare-Põhja talu ostma, seisis ta sündinud tõsiasja ees. Ta pidi leppima kivisema põllu- maaga ja soisema karjamaaga, lohutades end sellega, et teised ümberkaudsed talukrandid olid veelgi halvemad. Et Jakob Sikenberg polnud oma talukohta veel päriks ostnud, pakkus päri- herra A. v. Lilienfeld P. Hansenile mõlemat talu- kohta müügiks. Rahanappus aga sundis noort Vastemõisa talupoega piirduma ainuüksi Tammsaare-Põhja talu ostuga. Hiljem, olles tüdinud alatisest kemplemisest Sikenbergiga, kahetses kir- janiku isa korduvalt, et ta polnud mõlemat talu endale ostnud.

Tammsaare talukrandid erinesid teineteisest suuresti pinnase headuselt ja viljakuselt, aga suu- ruselt olid nad peagu võrdsed, nagu osutavad järgmised arvud tiinudes.

Tammsaare - Põhja :		Tammsaare - Lõuna :	
põldu ja aiamaad	14,28	tiinu	14,92
heinamaad	21,03	„	19,76
karjamaad	81,18	„	83,67
metsamaad	3,61	„	2,45
sood ja raba	6,05	„	11,65
hoonete ja teede all	1,02	„	1,76

Kokku 127,17 tiinu Kokku 134,21 tiinu

Peeter Hansen maksis Tammsaare-Põhja talukohta eest, mis anti jüripäeval 1872. a. tema valdusse ja kasutusse, ostu-müügilepingu järgi 2325 hõberubla. Lepingu sõlmimisel tasus ta 250 rubla, mille ta Vastemõisa mõisas ja kodutalus oli kogunud. A. 1874 maksis Hansen ära 250 rbl. ja 1876. a. — 300 rbl. Ülejäänud 1475 rbl. tasumine ühes 5% lisamaksuga toimus hoolimata summa suuruselt lepingus ettenähtud korras 1881. a. Vahepeal oli surnud kirjaniku onu Jüri Bakhoff, kes oli Riias olnud kõrgepalgalises ametis, pärandades kõigile oma vendadele-õdedele, nende hulgas ka Tammsaare-Lõuna talu noorperenaisele, 500 rubla. Saadud pärandusosa võimaldas P. Hansenil taluvõla täielikult ära tasuda ettenähtud tähtajal.

Uues asukohas Tammsaare väljamäel seisis kirjaniku vanemate ees seesama hall igapäevsus, mis peletas esiotsa ka Eespere Andrese peast kaugemad tulevikukavatsused: „risakil ja laokil hooned, elumajaga hakates ja karjalaudaga lõpetades. Kõige halvem lugu oli kambritega, sest seal kõlbas ainult suvel elada. Talvel külmaga pidi rehetuppa pugema, kus seisis nurgas kummiga ahi nagu elevant. Ahjusuu ees oli kolle kookudega padade riputamiseks, ahjunurga sees piht peeru pistmiseks.“

Esimesel aastal ei saadud uutele eluhoonetele mõteldagi, sest kivine põld ja soine karjamaa nõudsid oma osa. Alles järgmisel suvel võidi ehitada uued savipõrandatega kambrid.

Esialgul püüdis noorpaar suurema osa talu-

tööst ise ära teha. Võõrast tööjõudu kasutati peamiselt suvel. Nagu kirjanik mäletab, pidas ta isa esiotsa tüdrukut, karjast ja poisikeseohtu sulast, et tuleks odavam. Hiljem, kui kasvasid omad lapsed, kadusid pikkamisi võõrad palgalised, esiteks sulane, pärast ka tüdruk. Talu omaenda poisid-tüdrukud rakendati jalamaid töhe, kui nad hakkasid juba kaela kandma. Kõigi Tammsaare-Põhja talu vanade ja noorte käed olid hommikust õhtuni tööd täis.

Vabu hetki ja priipäevi oli Tammsaare-Põhja talus võrdlemisi vähe. Needki möödusid nii imekiiresti, et tühjusetunne jäi rindu.

Põhja talu suursündmusteks olid ristsed, mis kordusid peagu regulaarselt iga poolteise aasta tagant vastavalt laste sünnile, nagu selgub järgmisest sünnitabelist.

1.	Poeg	Jüri	sündis	v.	kal.	järgi	10.	mail	1873
2.	„	Jaan	„	„	„	„	26.	nov.	1874
3.	„	August	„	„	„	„	30.	mail	1876
4.	„	Anton	„	„	„	„	18.	jaan.	1878
5.	Tütar	Maria	„	„	„	„	18.	dets.	1879
6.	„	Anna	„	„	„	„	16.	apr.	1882
7.	„	Annette	„	„	„	„	13.	juul.	1883
8.	Poeg	Otto	„	„	„	„	26.	mail	1885
9.	Tütar	Martha	„	„	„	„	28.	aug.	1886
10.	Poeg	Hans	„	„	„	„	18.	jaan.	1892
11.	„	Paul	„	„	„	„			
12.	„	Oskar	„	„	„	„	8.	aug.	1895

Harilikult eelnesid varrudele suured ettevalmistused. Tapeti härjavärss lihatoitude valmistamiseks. Keedeti sülti, „küpsetati saia oma ja poe jahudest, sõtkuti sepikut ja jännati magushapu leivaga. Vorste tehti ja tehti, ja nende tegemisel ei tahtnudki lõppu tulla, sest ikka veel jätkus

soolikaid pütis ja putru toobris.“ Peremees ise pruulis õlut, kulutades selleks kaks uneta ööd. Oli ka see hea ja kange õlu, mida valmistas Peeter Hansen, endine Taevere mõisa õllepruulija. „Kes janu jõi, sel kippusid aina laulud peale.“

Säärasest ristsepeost kutsuti osa võtma kõik sugulased, sõbrad, tuttavad ja ümbruskonna nimekamad taluperemehed: Hans, Jüri ja Jaan Grosthal; Lõhmu Kaeli, kes hääldas oma nime „Ka-eeli“, et peenem olla; Reissaare ja Laeksaare kohaomanikud jpt. Kui oldi üleaedse Jakob Sikenbergiga heal jalal, siis kutsuti ka tema ühes perekonnaga. Lapseristijaks oli kas Sääsküla koolmeister Adolf Treude või kohalik köster.

Varrudel läks Sikenberg sageli purjuspäi tülli rätsep Puksiga, keda ta sugugi ei sallinud. Gustav Puks oli paar korda ta püksid õmblemisel ära rikkunud, mispärast Sikenberg haudus talle kättemaksu. Viibides 1886. a. septembris Põhja talu ristseil, tõmbas Sikenberg vihahoos endal püksid jalast ja viskas need rätsep Puksile pähe, nii et sääreotsad sülditaldrikusse kukkusid. See ennekuulmatu lugu tekitas pidulauas viibijais üldist põlastust ja hukkamõistu.

Ka igapäevane söögilaud oli Põhja talus rikkalikult kaetud, sest väsimatud töömurdjad vajasisid tublit toitu. Tavalisemateks toitudeks olid soolaliha-kartulid, supid, tangu- ja kartulipuder. Lastele valmistati vahetevahel lemmikroogi — koorega kaljapudingit ja läätselent, mis neile

väga maitseid. Pühadetoitudest olid kõige paremad kerisel küpsetatud verivorstid, mida isukalt söödi.

Suuremad pühad veedeti jumalasõna lugemise tähe all. Isa kutsel kogunes terve pere tagakambrisse, kus loeti palveraamatust ja lauldi üheskoos. Vanaaasta-õhtul valitses talus nii pühalik meeleolu, et lapsed ei julgenud sügavasti hingatagi.

Pühade hommikuti talitati enne loomad ja alles siis kaeti laud. Kutsuti kõik lauda sööma. Ühel pool lauda istusid poisid vanuse järgi pikal pingil, teisel pool aga isa ja ema, kel oli harilikult laps süles, ning tüdrukud. Harilikult luges isa söögipalve kõigi püsti seistes.

Ühel ülestõusmispüha hommikul ütles isa vanemale pojale: „Jüri, loe sina täna söögipalve!“ Jüri mõtles veidi ja vastas: „Ei, mina ei loe.“ Siis käskis isa järgemööda Jaani, Augusti ja Antonit lugeda, aga nemadki polnud valmis seda tegema. Pahanenud isa käratas poistele: „Minge laua äärest ära! Kogu pühade ajal teie ei saa suutäitki hamba alla. Kas mõistate!“ Poisid lahkusid ja kadusid õue. Ema puhkes nutma ja läks ka ära. Talle järgnesid tüdrukud. Isa vajus mõtteisse ja temagi tõusis lauast, ilma et oleks pühade-roogi maitanud. Ja poisid pididki kaks päeva nälgima, kuigi sahver oli küllastatud lõhnavaist toitudest. Kolmandal pühal liikus elu jälle endisis rööpmeis, nagu poleks vahepeal midagi juhtunud.

Üldse suhtusid Põhja talu peremees ja perenaine erinevalt oma lastesse: isa oli karm ja

kordanõudev, kes ei jätnud poisse peksuta, kui nad olid üleannetud; ema seevastu oli õrn ja hellaloomuline, ta andis viimse oma lastele. Oli ka sääraseid juhtumeid, mil ema kaitseks sülle haaras selle lapse, keda isa tahtis peksta.

Tammsaare-Põhja talu rahvas oli lauluarmastaja ja musikaalne. Niihästi peremees kui perenaine omasid ilusat lauluhäält, nõnda et nende laulu võis mõnuga kuulata. See tähelepandav lauluanne kandus ka lastele. Suvel helisesid ümberkaudsed metsad Põhja talu karjuste ja heinaliste laulust. Oli ka neid liigutavaid hetki, kus peremees ja perenaine laulsid koos noortega õuel ja heinamaal.

Peeter Hansenile valmistas see suurt rõõmu, kui ta noorte seltsis laulis oma hoogsat lemmiklaulu „Pliksati ja plaksati“:

Pliksati ja plaksati!
Mädaroigast mässiti,
Karu karvu katkuti,
Perepojal' pakuti,
Punepüksa puniti,
Salasõnu soniti,
Rõõmurõngast osteti,
Hõbeveesse kasteti,
Nääris õnne valati,
Kuuse otsas kuulati.
Taderiti-ralladi!
Pühapäev lä'en pulma
Teise pere temaga,
Lelle sauna vanaga.

Poisid puhusid karjapasunat ja harjutasid talvel kandle-, lõõtsmooniku- ja viulimängu.

Tammsaare-Lõuna talus lauldi vähe, seal rohkem imesteldi naabrite laulu ja muusikat. Eriti meeldis üleaedsele Sikenbergile kirjaniku ema ilus hele hääl.

Harilikult veetis Jakob Sikenberg oma puhketunnid Järva-Madise kõrtsis, kus ta istus päevade kaupa saksakambris õllelaua taga — „kehalt kõhnavõitu, mitte pikk, harv habe lõua otsas, silmad krissis“, nagu teda romaanis tõetruult kirjeldatakse. Üldisse kõrtsituppa ilmudes püüdis ta kui rahamees laia joont harrastada: pani piibule tuld põleva paberrahaga ja ostis kõrtsirahvale omaenda rahaga õlut. Mõnikord tuli ta kapukais kõrtsituppa, aetas tuliued katariinad kõrtsipõrandale ritta ning käis pimesi nendel ühest seinast äärest teise.

Jakob Sikenberg oli säärane vembumees, kes isegi kõige täbaramast olukorrast oskas end võitjana välja rabelda. Purjuspäi olid tema nõrkuseks naised, kelle lähedusse ta tükkis, lubades perenaistele suudluse eest viis rubla ja talutüdrukule kolm rubla. Naised eraldusid temast aupaklikku kaugusse. Kord pöördus joobnud Sikenberg selle pakkumisega ka kohaliku pastori tütarde poole, kes juhtusid Järva-Madise kõrtsist mööda minema. Neiud eemaldusid temast joostes põlastushüüetega. Teades, et tütreid kõnelesid sellest isale, ei julgenud Sikenberg enam lauakirikusse minna. Kuna tollal oli kiriklikuks nõudeks, et iga koguduseliige peab vähemalt kaks korda aas-

tas armulauale tulema, oli Sikenbergil hea nõu kallis. Kauema kaalutluse järel ta leidis väljapääsu sest ummikust. Leppinud oma vihameestega, sõitis ta naisega pühapäevahommikul aegsasti lauakirikusse. Kahekümneviierublane näpu vahel, astus Sikenberg kirikukantseleisse, teretas austavalt ja ulatas raha otsekohe pastorile. „Tõin 25 rubla kiriku heaks,“ kõneles ta kiiresti. „Palun kirjutage mind ja naist täna lauale.“ Pastor tänas sügava kummardusega. Samal ajal lipsas Sikenberg kiiresti uksest välja, võidutunne rinnus.

Pärast lauakirikut läks Sikenberg kõrtsi ja jäi sinna teisipäevani. Kui kodus juhtusid peremehe saabumisel väravad kinni olema, kihutas ta nad maha. Suures vihahoos ajas ta naise ja lapsed kambrist välja ja heitis ise toaukse taha magama, et keegi sisse ei pääseks.

„Tõe ja õiguse“ järgi ajas joobnud Pearu kaevurakkeil pükse maha. Kuid Jakob Sikenberg leidis selleks parema paiga. Ta laskis rahakotti otsimisel oma püksid Tallinna Krediitkassa operatsioonisaalis maha kukkuda, et näidata härrastele paljaid reisi, ise seejuures nagu vabanduseks lausudes: „Ei leia enam rahakotti üles. Pistsin selle kodus särgi ja pükste vahele, aga nüüd on kadunud!“

Aga omaenda talus töötades oli Sikenberg korralik ja eeskujulik peremees, kes oskas ettenägelikult talumajapidamist korraldada ja talutöid juhatada. Tema arvamustest peeti lugu ja ta käske täideti vastuvaidlematult.

Peeter Hansen ja Jakob Sikenberg etendasid silmapaistvat osa oma koduvallas. Kirjaniku isa on sealsele talurahvale meelde jäänud haritud, mõistliku ja tõsise taluperemehena. Ta luges aja-lehti ja elas kaasa tollaegsele rahvuslikule liikumisele. Jakob Sikenberg oli täiesti kirjaoskamatu. Protokollidele ja kirjadele märkis ta ikka kolm risti alla. Ristidele oli lisatud märkus: „Jakob Sikkenberg ei oska kirja.“ Kuid hoolimata kirjaoskamatusesest oli Sikenberg küllalt nupukas mees. Ta tundis hästi pühakirja, mitmed laulud ja piiblisalmid olid tal jumalateenistustel pähe kulunud. Joobnuna ta muutis nii mõnegi kirikulaulu rõvedaks vemmälvärsiks, mille ettejorutamisel põgenes naispere punastades toast.

Mõlemad üleaedsed püüdsid osa võtta ka valla omavalitsuse tööst. Nagu tõendab Albu valla protokolliraamat, valiti Peeter Hansen esmakordselt peremeeste volinikuks valla täiskokku 1875. a. detsembris. Samadel valimistel kukkus Jakob Sikenbergi kandidatuur läbi. Volinike hulgas oli P. Hansen neid väheseid talunikke, kes oskas oma nime ise alla kirjutada. Sikenberg pääses alles 1881. a. peremeeste volinike hulka. Rõhuva häälteenamusega sai neil valimistel Peeter Hansen vallakohtu esimeseks „kõrvasmeheks“ kolmeks aastaks. Sellest nähtub, et kirjaniku isa hinnati palju rohkem kui tema üleaedset, olgugi et ta polnud Albu põline elanik.

Peeter Hansen oli tugevate sidemetega ühendatud maaga. Põlluharimine kujunes ta elumõtteks ja elu-unistuseks. Kogu oma järjest suure-

neva perekonnaga pidas ta väsimatult võitlust tõrkša maaga: kõrvaldas kive põllult, kaevas kraave ja tegi uudismaad. Kive oli ta põldudel rohkesti. Neist jätkus uute taluhoonete alusmüürideks ja neid jäi suured virnad veel kasutult seisma. Kuid sellest hoolimata ei vabanenud Põhja talu põllud kividest, sest väljavõetute asemele kerkisid uued ja suuremad maa seest üles.

Ülepääsematuid raskusi tekitas Peeter Hanseni sookuivatamine, sest ta ei saanud vett kuidagi teisiti jõkke juhtida kui Sikenbergi krundi kaudu, mis asetseb jõe ääres. Nii laskis Hansen kaevata oma krundi kagupoolsele piirile sügava emakraavi ühes mitmete harukraavidega, et vett alla lasta oma Palgisaare karjamaalt ja hobusekoplilt (vt. VIII). Vesi nirises karjamaalt ja koplilt harukraavidesse ja sealt jooksis emakraavi kaudu Lõuna krundi poole. Kuid Jakob Sikenberg, selle asemel et jätkata emakraavi kaevamist oma talupiiri mööda kuni jõeni, hakkas kokkuvoolavat vett tagasi juhtima Hanseni krundile. Selleks laskis ta kaevata maailmatu sügava ja laia umbkraavi oma maasse Põhja talu piiri äärde. Kraav algas mõisa heinamaa äärest ja ulatus väljamäe lõunapoolse tipuni (vt. Sikenbergi kraav). Oma poolsele kraavikaldale püstitas ta mäттаist ja mullast tugeva tammi ja istutas sinna pajusid, kaski ja kuuski, et vesi ega üleaedse sulased ei saaks seda ära lõhkuda (vt. S-i tamm). Hanseni emakraavist voolas vesi Sikenbergi 35 sülla pikkusse ja 6 jala laiusse umbkraavi, täitis varsti selle ja ujutas üle Põhja karjamaa ja hobusekopli. Ke-

vaditi ja sügiseti oli seal vett nii palju, et hobused ja loomad olid kõhuni vees. Uputusohu kõrvaldamiseks polnud midagi tõhusat ette võtta. Paar korda õnnestus Hanseni sulasel lõhkuda tammi. Kuid Sikenberg laskis valli uuesti korda seada ja pani õhtuti valve välja. Kord tabas ta üleaedse sulase tammi lõhkumise momendil. Sulane sai ära joosta, kuigi ta kraavist ülehüppamisel kukkus rinnuni vette. Ka kohtuprotsessid ei andnud mingeid tagajärgi, sest õigeks mõisteti ikkagi Sikenberg, kes olevat kraavi ja tammi teinud oma heinamaa kaitseks.

Üle viieteistkümne aasta (1877—1893) ujutas kokkujooksev vesi varakevadest hilissügiseni Põhja talu karjamaad ja hobusekoplit. Nii polnud kaevatud kraavidest mingit kasu, pigemini nad sünnitasid kahju, sest nende kaudu valgus ka mõisa heinamaalt vesi Põhja talu krundile. Sellekohase kirjaliku lepingu põhjal nõustus Sikenberg 3. mail 1893. a. suveks (alates 9. juunist) kaitsevalli osalt kõrvaldama, et vesi jõkke pääseks. Sellega vabanesid Põhja talu koppel ja karjamaa suvekuudel veest. Ent sügiseti ja kevaditi töötas Sikenbergi umbkraav ehk nn. „vesiveski“ endiselt täie koormatusega. See „tülikraav“ on püsinud ummistatuna tänini. Tammil kasvavad praegugi noored kased ja mõned kuused. Suuremad puud on maha saetud. Samuti on veel näha tammi lõhutud koht, kus omal ajal heideldi elu ja surma peale.

Tegelikult ei pidanud Sikenberg silmas veepaisutamisel mõnd üksikut kraavi, vaid ta kasu-

tas seda võtet harjumusepäraselt igal pool, et aga saaks naabrit kiusata. Üleaedsel Hansenil lõppes nii mõnigi kord kannatus ja ta pöördus kohtu poole.

31. mail 1902. a. esitas ta Albu vallakohtule järgmise kaebuse: „Jakob Sikkenberg on oma maa sees välja ääres ühe kraavile paisu ette teinud ja niisamuti on ka tema tee äärde kraavide sisse mitmesse kohta paisud teinud. Tema rikub sellega minu kiriku tee ära ja vesi rikub minu noort metsa ja teeb minule kahju.“ Kaebaja palus Sikenbergi kohustada „paisusi ära lahutama“. Kuid kostja Jakob Sikenberg ei tunnustanud nõudmist õigeks ja seletas: „Kraav on minu hobuse karjamaa ümber tehtud ja ma panin kraavi ühest kohast kinni, et hobused üle ei hüppaks ja nad juua saaksivad. Hanseni raja on sellest paigast 250 sülda eemal. See vesi ei tee Hansenile kahju. Minu kraav tema maa peale vett ei aja ja teed ei riku.“

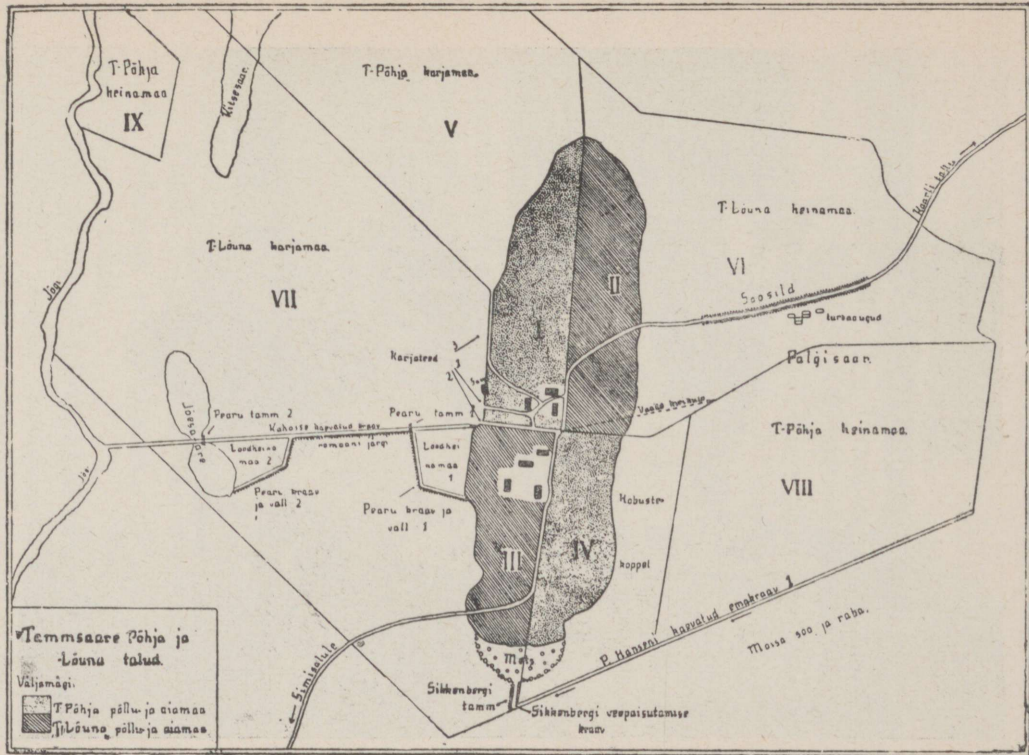
Kutsuti ette tunnistajad, kellest Jaan Grosthal tõendas peale vandetöötuslehe allakirjutamist: „Jakob Sikkenbergi Palgisaare heinamaast käib kiriku tee läbi. Paaris kohas umbes kokku 60 sammu pitkalt on tee liiga kitsas ja on kraavid kõrval ja on tee ääred tükati aukliseks kaevatud, nii et pimedal ajal kardetav on sõita. Minul omal on selle läbi õnnetust tulnud. Kraavidele on paisud ette tehtud ja see on kahjuks.“

Peeter Hanseni nõudmisel korraldati koha-pealne järelevaatus. Kuid enne seda kõrvaldas Sikenberg paisud, nagu see tal oli tavaliselt kom-

beks. Järelevaatuse tulemustest tunnistas asjatundja Hans Nurme: „Sikkenbergi maa sees välja ääres kraavi sees paisu ei olnud, sest see oli ära lahutatud. Kraavi põhjas oli vett, aga seda ei tea, kui kõrgel see vesi enne oli olnud.“ Teine järelevaataja Jaan Tamsaar seletas täiendavalt: „Kiriku tee ääres Palgisaares nägin ma 7. Juunil teeäärsetes kraavides kummagil pool teed paisud olema, mis vett heinamaa peale sundisivad jooksmata. Tee peal roobaste sees oli vesi. Välja ääres kraavi sees oli ka pais, mis aga maapinnast madalam oli. 11-maks Juuniks oli see ära lahutatud. Sikkenbergi ja Hanseni põldude otsas Lõhmu pool on Sikkenbergil üks kõrge kraavikallas ette tehtud [meile tuntud umbkraav ühes valliga], mis seda vett ei lase üle Sikkenbergi heinamaa joosta, mis Hanseni maa seest üks kraav Sikkenbergi raja peal oleva kraavi sisse toob. Kraavi sees paisu ei ole. Selle vee ärajooksmiseks ei ole kraavi kaevatud.“

Seepeale teatas Jakob Sikenberg, et 3. mail 1893. a. tehtud kirjaliku lepingu alusel on tal õigus kuni 9. juunini kraavidele paisusid teha. Nõudja Hansen esitas kohtule nimetatud kirjaliku lepingu ja deklareeris: „need paisud, millede pärast nõudmine on sisse antud, nõudjale mitte tarvilikud ja kasulikud, vaid on kiusu pärast tehtud“.

Peeter Hansen suutis küll kohtus tõde jalule seada, aga õigust talle ei mõistetud. Ta nõudmine jäeti „Keiserliku Majesteedi käsu järgi“ tagajärjetuks. Hansen esitas küll apellatsiooni korras edasikaebuse Paide Kõrgemale Talurahva

Temmsaare Põhja ja
 Lõuna talud.
 Väljamägi.
 T-Põhja põllu ja aiamaa
 T-Lõuna põllu ja aiamaa

A. H. Tammsaare Punasel lagedal rōdul lebamas,

Kohtule, kuid kohus jättis ta põhjendatud edasi-kaebuse tähele panemata ja kinnitas vallakohtu otsuse.

Kirikutee, mille Sikenberg auklikuks ja läbipääsematuks muutis, on tuntud soosilla nimetuse all (vt. joonisel). Romaanis kerkib soosild unustamatu pildina esile, kui Pearu seda parandab ja tasandab, et kadunud Krõõda surnuvanker ei põruks viimsel teekonnal. Kuid peale Krõõda matuseid jäeti soosild endiselt hooletusse. „Sillapakud mädanesisid ikka enam ja enam ja nende asemele raiuti risu ning pandi labidaga muda peale.“ Tagapere Pearu moodi talitanud ka Sikenberg: ta vedanud turbaaukudest muda soosillale, mille tagajärjel muutunud see vihmastel aegadel läbipääsematuks. Sikenbergi oskamatusel pärast kannatanud ta ise kui ka üleaedne Hansen. Kirjanik mäletab, kuidas nende jahukoorem õhtupimeduses soosilla mudasse kinni jäänud. Toodud talust kohale uus vanker, laotud osa kotte sellele, ja siis alles suutnud hobune vankri mudaga sillutatud soosillast läbi vedada. Täiesti läbipääsematuks muutus soosild, kui Sikenberg teeäärsetele kraavidele paisud ette tegi ja teeservad auklikuks kaevas, nagu selgus eespoolesitatud kohtuprotsessist. Siis ühtlasi olid õnnetused vältimatud. Ehkki Sikenberg oli ise purjuspäi mitu korda hobusega seal turbaauku sattunud, ei jätnud ta oma jonni.

„Tõde ja õigus“ I järgi algavad naabrite „rehnutipidamised“ sageli piiriaedade pärast. Neid viimaseid lõhutakse, et üleaedse loomad pääseksid

omaenda vilja, või jälle tehakse taliteele aed ette. Aialõhkumised ei andnud küll igakord soovitud tagajärgi, aga siiski nähti selles soodsat vahendit naabri kimbutamiseks.

Tammsaare taludes on piiriaedade pärast veel sagedamini protsessitud kui mõttekujutuslikul Vargamäel. Tüüsid tekitas ühine karjatee, mis oli Põhja talu krundis ja mida mõlemad kemplejad pooled ühiselt kasutasid. Kui Sikenberg vee allalaskmisel võis etendada juhtivat osa, siis pidi ta karjatee puhul leppima pealtvaataja osaga. Siin avanes Hansenil võimalus kätte maksta veepaisutajale Sikenbergile.

Lõuna talu karjamaa põlluäärne riba oli niivõrd madal ja vesine, et Sikenberg koguni paremal tahtmisel ei saanud karjateed oma krunti rajada. Seepärast oli ta sunnitud kokkulepet sobitama naaberperemehega.

Vastastikuse vahekorra lahendamiseks leplikuse suunas läheb Jakob Sikenberg üleaedse juurde viinapudeligale ja kutsub ta endaga kaasa metsaülem A. Kuusteini majja, et sõlmida omavaheline kirjalik leping käemeeste juuresolekul. Peeter Hansen, kellele Sikenberg annab lubaduse vett edaspidi suvel mitte paisutada, nõustub alljärgneva lepituse tegemiseks.

Albu Vettebere metsaüleniku
maeas 3 tal Mail 1893. aastal.

Auustud Albu kogukona kohtule saab siin Tammsaare kohaomaniku Jagup Sikkenbergi kaebtuse asjas, koha omaniku Peeter Anseni vastu karja tee nõudmise pärast teada antud. Ülemal nimetud 3 tal Mail olivad koos, metsaüleniku A. Kusteini jures.

Kaebaja Jagub Sikkenberg
Kaebtuse alune Peeter Ansen
Käemehed Jüri Tandorf
„ Jagup Tandorf
„ A. Kustein

Tammsaare koha omanikud on ülemal nimetud meeste juures olemisel alamal ülespandud leppitus ära teinud.

I. Peeter Ansen annab Sikkenbergi raea ärest oma maast 14 (neliteistküme) jalga lai karja teeks kunni saunani kust Sikenberg oma õiged karja teed möda alla keerab, igaveste käidavaks teeks.

II. Peeter Ansen aitab ka Sikenbergile seda teed parandada mis Tamsarest Kaarli krunti tuleb siis kui Sikenberg seda soovib, aga Sikenberg ei pea oma karjaga mitte seda teed ära sõtkuma. Tee parandamise madrihal saab Sikkenbergi poolt antud.

Peale selle on mõlemad koha omanikud nenda kokku lepinud et naad keiksugused üheteise vastu kiusamesed maha jättavad, olgu kraavide tegemine ehk vee paesutamised kuni 9 Juunini iga aasta, peale 9 sat Juunid ei ole enam paisu tarvis. Kui naad kraavidega peaks midagi mudatust tegema, siis ei tohi kumb kumbakile kahju teha, vaid et nisugused asjad peavad kahe vahel leplikult tehtud saama et teine teist ei tohi kiusata.

Tammsare koha omanikud Jagup Sikenberg ja Peeter Ansen on kindlaste keik kiusamised ja kiuste tööd ühe teise vastu maha jätnud, ja tahvad kuni surmani rahus elada.

Mõlemad koha omanikud paluvad Auustud Albu kogukona kohut seda leppituse kaupa kohtu raamatuse sisse kirjudada et see assi kindlaks jääb.

Kumb sele leppituse rikkub et hakkab jälle teist kiusama, see saagu kohtu poolt seaduse järele keigekõrgema trahviga mis seadus selle kohta nõuab trahvitud. Leppituse täientamiseks kirjutavad mõlemad koha omanikud omad nimed alla. Nisama on ka käemehed isse oma käega omad nimed alla kirjotanud.

See jagu maad mis Sikenbergi maea kohas tee P. Anseni maa peal on, annab Sikkenberg omast karja teest keige maea ligemalt P. Ansenile tagasi.

* * *

Jagup Sikkenberg tegi ristid.
P. Hansen
I. Tandorff
J. Tantorff
A. Kustein.

(Allkirjad)

Vastavalt sõlmitud lepingule kaotati ühine karjatee ja rajati Lõuna talule eri karjatee (vt. joonisel), mis on püsinud tänini. Juba kirjaniku noorpõlves muudeti see ühine karjatee (vt. karjatee 1) põlluks ja Põhja talu rajas endalegi uue karjatee (tee 3). Lepingu II punktis ettenähtud soosilla sillutamisega J. Sikenbergi poolt antava „madrihaliga“, s. o. turba-august kaevatava mudaga oleme juba eespool tutvunud. Samuti teame, kuidas lepingust hoolimata jätkusid veepaisutamised. Üleaedsed olid küll lepituse sõlminud ja kindlad vastastikused töötused andnud, aga „vaen hõõgus ometi nagu tuli lees tuha all“.

Sikenberg leidis ikka mõne ettekäände, kuidas „rehnutipidamist“ alustada. Tal polnud ju Pearu hella hinge, mis kirikukellade helina mõjul vabanes vihast ja vimmast. Ei tulnud tuimenenud südametuksega Sikenberg sellega toime, et ta oma väraval seistes, kuhu paistab Järva-Madise kirikutorn (vt. joonisel), oleks sosistanud heldinud Pearu taoliselt: „Väga veart kellad. . . üle raba . . . üle soo . . . üle heinamaa . . . veart kellad . . . pim-pam, piu-pau, pim-pam, piu-pau . . .“.

Sikenbergi- ja Hanseni-vahelistel tülidel polnud kunagi pikemat vaheaega, kinnitavad albula-sed. Need olnud harvad juhtumid, kui kolme aasta jooksul polnud nende vahel tõsisemat „rehnutipidamist“. Ainult viljaikaldusaastail püüdnud nad leplikumad olla, sest siis ei piisanud raha kohtukuludeks. Nagu kohtuprotokollid tõendavad, protsessisid Tammsaare üleaedsed 1902. a.

suurima agarusega, kuigi mõlemad olid üle kuuekümne aasta vanad.

Kohtuprotsesside sarja algatab J. Sikenberg 21. mail 1902. a., esitades kohtule järgmise kaebuse: „Kostja Peeter Hanseniga on minul rajad vastastikku. Minu karja käimise tee käib tema koha maast läbi. 3-mal Mai k. p. 1893 aastal sai minu ja Peeter Hanseni vahel kirjaline leping tehtud, mille järele see tee teise koha peale sai seatud, nii et vana tee koht Peeter Hanseni tarvitada jäi. Seda uut teed olen ma kunni seia ajani takistamata tarvitanud, aga 20 Mai k. p. s. a. lahutas Peeter Hansen minu karja tee äärest aia ära, nii et ma oma loomi ei saanud koju ajada ja loomad ka öössete peavad karjamaal olema.“ Kaebekirjale lisab ta pruunile pakkimispaberile pliiatsiga kirjutatud 1893. a. lepingu.

24. mail peetud kohtuistungil ei tunnusta Peeter Hansen nõudmist õigeaks, seletades, et Sikenberg teinud tee pikema kui õigus ja seepärast löövat ta „ennast sellest lepingust lahti“. Kohus, üle kuulanud tunnistajad, otsustab: „Peeter Hanseni kohuseks teha tema koha piiretest läbi käidavat Jakob Sikkenbergi karja teed 48 tunni aja sees selle otsuse kuulutamise ajast arvates endisesse korda seada ja ära lahutatud aiad uuesti ülesse teha. Vastasel korral seda tööd kostja kulu peal ära teha lasta.“

27. mail teatab Sikenberg, et Hansen pole 48 tunni jooksul aeda korda seadnud, ja palub kohut viibimata Peeter Hanseni tallu ilmuda. Kohus lä-

heb koha peale otsust täide viima. Seal koostatud protokollist loeme järgmist:

Kostja Peeter Hansen avaldas, et tema ise mitte ei soovi ära lahutatud aeda ülesse teha ja et tema soovib et see töö tema kulu peal [saaks] ära tehtud.

Järele vaadates oli näha, et Peeter Hansen on Jakob Sikenbergi karja tee äärest 62 sülda pitkalt püstand puu aia ära lahutanud ja roikad ning teibad tee peale pannud, nii et see täieste läbi käimiseks kõlbmata on.

Et võimata oli töölisi leida, kes selle töö oleks ära teinud sellepärast sai tee laius (14 jalga) ja aia koht teivastega ära märgitud ja nõudja Jakob Sikenbergi hooleks jäetud töölisi palgata ja seda tööd kostja kulu peal lasta teha...

29. mail esitab Sikenberg kohtule üksikasjalise aruande kohtuotsuse täitmisel tekkinud kuludest:

Gustav Tandorfile maksetud aia ülesse tegemise eest	3 rubla
150 aiavitsa raiutud ja juure toodud	1 „

Kokku 4 rubla

Peale selle oli minul Hanseni teu läbi kulusi:

6-ue sia söötmiseks, kes karjamaale ei peasunud 8 päeva jooksul 16 tsetveerikut kartuhvliid ära kulutatud, à 25 kop.	4 rubla
8 päeva ajasin lambad üle herjape põllu ja sain kahju	3 „
Sellesama aja jooksul oli minu sarvloomade kari karjamaal, ja nende lüpsmas käimise ja lehmade jootmisega ära kulutatud aja ning piimalehmade külma käes seismise kahju arvan 1 rubla päeva pealt	8 „
Loomade kaitseks karjamaale häda pärast aeda tehtud	1 „
8 ööd loomi karjamaal vahitud ja hoitud à 50 kop.	4 „

Kokku 24 rubla

Kohtuistungil 31. mail seletab kostja Peeter Hansen, et Sikenbergi kahju ei ole nii suur, ja palub nõudmisest liialdatud osa tühistada. Pooled lepivad endi vahel kohtus nii kokku, et Hansen maksab Sikenbergile nõutud 24 rbl. asemel 7 rubla.

Samal päeval esitab Hansen Sikenbergi vastu kaebuse: „Sikenberg tegi minu koha piire peale ühe sauna ja aida vahele tüki aeda ja on selle aia minu maa sisse teinud.“ Et Sikenberg ei tunnista nõudmist õigeks, saadetakse asjatundjad kohale, kellest H. Nurme seletab järgmisel kohtuistungil: „Sauna ja aida vahel on 6 sülda aeda, mis ühest otsast $\frac{1}{2}$ jalga ja teisest otsast natukene rohkem Hanseni maa sees on.“ Kohus otsustab 14. juunil: „Jakob Sikkenbergi kohustada äralahutama ühte aeda 6 sülla pitkusele sauna ja aida vahelt.“

Nii protsessisid Sikenberg ja Hansen piiri-aedade pärast kuni vanaduspäevadeni. A. 1903 parandas Peeter Hansen talu oma pojale Augustile, praegusele Põhja talu omanikule, et vabaneda lõplikult kemplemisest üleaedsega.

Tüse töömees Peeter Hansen kulutas võitluseks Tammsaarel oma paremad meheaastad. Ta tuli siia 31-aastasena ja loobus talu juhtimisest 62. eluaastal. Selles raskes pingutavas töös oli tal alatiseks abiliseks naine Ann. Nad heitlesid käsi-käes üle kolmekümne aasta (1872—1903) Põhja talu põldude viljastamisel ja soode kuivatamisel, tahtes luua paremaid tingimusi oma poegadele-tütardele. Kuid lastele näisid Tammsaare olud liiga kitsana — nad ihkasid siit eemale, kes kaitseväkke, kes suurkooli, kes mingisse kergemasse teenistusse. Neil polnud seda oma elu kaalule-panevat kiindumust maasse, mis oli sundinud nende vanemaid ohverdama võitluseks maaga kogu oma elu. See kibestas haudavarisevate vanakeste meeli.

Ema matuse puhul 16. veebruaril 1903. a. kogunesid kõik lapsed — 7 poega ja 3 tütart — viimast korda ühise perena isatallu. Pärast seda on nad külastanud oma kodukohta üksinda, ette teatamata, kui süda neid on sinna kutsunud. Ühes Vargamäe noortega on nad pidanud tunnistama: „Tammsaare ilusamad ju huvitavamad asjad olid kõik enne neid sündinud.“

Pärast seda kui mõlemad Tammsaare vanaperemehed olid talud üle andnud oma poegadele, veeretasid nad vaikselt oma vanaduspäevi surmale. Jakob Sikenberg oli hädise tervisega, sooled käisid tal kubemesse, ta suri 15. okt. 1911. Kirjaniku isa elas veel kümmekond aastat. Ta igatses vanaduspäevil täielikku rahu ja asus sauna elama (vt. joonisel saun karjateede vahel). Suvel käis ta jõe ääres kalastamas ja kibedal tööajal oli ta täismehe eest väljas. Troostiks ja usukinnituseks luges ta sageli piiblit. Peeter Hansen suri 29. okt. 1920.

Kirjaniku onud — Hans ja Jaan Hansen — suikusid surmale varem kui ta isa. Kolgioja peremees Hans (sünd. 1837) suri kõrges vanaduses, jäädes habetpidi oma vesiveski kedervarre vahele. Noorem vend Jaan (sünd. 1844), kes oli Albu vallas Alel külakoolmeistriks, suri kopsutiisikusse oma paremail meheaastail.

A. H. Tammsaare.

Anton Hansen

Treffneri gümnaasiumi õpilasena.

Jakob Sikenberg
(Pearu).

Hans Grosthal
(Hundipalu Tiit).

Jüri Hansen,
kirjaniku vanem vend
Koitjärvelt.

Koitjärve metsavahi taluhoone,
kus A. H. Tammsaare veetis oma haigusaastad.

3. Lapsepõlv ja kooliaastad.

Kirjanik A. H. Tammsaare, kodanliku nimega Anton Hansen, sündis 18. (30.) jaanuaril 1878. a. Tammsaare-Põhja taluperemehe neljanda pojana. Võõras vanaeit, kes viibis sünnitamisel, patsutas vastsündinu seljale ja lausus: „Paljalt sa sünnid, palju sa elad ja palju sa sured.“ Juba poisi sünni aegu ennustati ta suurte ja eredate silmade järgi, et temast saab kas koolmeister või kirikuõpetaja. Seepärast kutsuti ristiisaks ümbruskonna valgustatum pea, Simisalu peremees Hans Großthal, kes ütelnud, nagu rahvasuu kõneleb, tulevase kirjaniku emale Hundipalu Tiidu taoliselt: „Hoia aga teda hoolega. Kui temast kord õpetatud mees saab, siis pistab ta meid kõiki meie suure ram-muga kotti.“

Anton omas niihästi isa kui ema iseloomu-jooni: tal olid isa näojooned, aga ema blondjuuksed ja hele nahajume. Ta oli terane ja taibukas poiss juba pisitillukese põngerjana.

Ta mänguseltsilisteks olid vend August ja õde Maria, mõnikord ka Lõuna talu lapsed. Romaani järgi oli Vargamäe laste lemmikmänguks vanemate elu-olu jäljendamine. Kivikestega piiratud muru kujutas endast Vargamäe põlde, niite, karja-

maid, rabu ja soid. Ei puudunud ka kupitsad, kraavid ja soosillad. „Elas seal kaks perekonda, meie ja teispere, kes olid alatasa riius ja viha-vaenus. Häda sellele sarve- või kabjakandjale, kes julges üle piiri minna teispere krundile, kohe oli kinnivõtmise, kohtukäimine, trahvimaksmine — kasetohust valmistatud rahadega, ümmarguste ja nurgelistega, millel numbrid peal ja kõik.“ Säärast mängu ei tundnud ei Tammsaare-Põhja ega -Lõuna talu lapsed. Samuti ei toonud nad üksteisele vanemate teadmata nisuleiba, odrakaraskit ega saepuru, nagu tegid seda Vargamäe poisid-tüdrukud.

Tammsaare-Põhja talus õpetati lapsed kõigepealt laulma. Ema tegi seda vokivurina saatel, isa hõövlipingi juures. Siis hakati tähti ja veerimist harjutama. Antonile ei tarvitsenud ema üldse lugemist õpetada, sest ta oli ise selle selgeks õppinud vanemate vendade kõrval.

1886. a. sügisel viis Peeter Hansen oma neli poega, nende hulgas ka kaheksa-aastase Antoni, Sääsküla vallakooli. Lugemisoskuse kontrollimisel selgus, et Anton oli ühest vanemast vennast isegi ees, ehkki ta polnud veel kooliealine. Sääsküla vallakoolis õppis ta katekismust, piiblilugusid, lugemist, kirjutamist, rehkendust ja laulmist.

Suvel käis Anton karjas, esiotsa koos vanema vennaga, hiljem üksinda. Karjapõlves kiindus ta loodusesse ja selle vahelduvasse nähtusisse. Poistele oli tuttav iga metsatukk, „iga lagedam lapp, iga suurem puu, iga kungas, iga mäta, sest ikka oli kuski midagi tehtud, midagi nähtud, mis andis

paigale erilise tähenduse.“ Eriti jälgisid nad lindude tegevust ja häälitsemist. Põhja talu karjused tundsid linde nende häälest ja aimasid lindude lennust nende kavatsusi. Kui mõni lind kuhugi pesa ehitas, siis võeti see koht valve alla, et vältida võimalikke ohte. Õigupoolest olid linnud karjapoiss Antoni parimad seltsilised, ta hoole- ja kaitsealused.

Suurt huvi ja lõbu valmistas poistele karjapasuna meisterdamine. Paari meetri pikkune noore männi või lepa tüvi õõnestati seest lusikanoaga, kinnitati vitstega kokku ja karjapasun oligi valmis. Sellega turlututati õhtu eeli, nii et metsad vastu kajasid.

1888. a. pandi Anton ühes temast noorema õe Mariaga Prümli kooli, kus oli õpetajaks isapoolne sugulane Hans Tiss. Prümliis tulid uute õppeainetena juurde vene keel, ajalugu, maateadus ja looduslugu, mille omandamine ei pakkunud õpihimulisele poisile mingeid raskusi. Ta luges õhtupooliti ilukirjanduslikke raamatuid ja katsetas luulesalmikuid kirjutada. Hans Tiss, kes märkas poisi andekust ja õppimisindu, ütles soovitatavalt isale: „Katsu Antonit edasi koolitada. Sellest poisist saad tubli mehe, kes sulle rõõmu valmistab.“

Kolme aasta pärast lahkus A. H. Tammsaare Prümli vallakoolist, kus ta vahetevahel oli ka nooremaid kasvandikke õpetanud H. Tissi abilisena. Kodus ei lastud teda palju tegemist teha raamatutega, vaid ta rakendati täie jõuga põllutöhe. Noor

Tammsaare oli väga pettunud, et ta õpingud nii ootamatult katkesid.

Töövaheaegadel armastas Tammsaare üksinda olla, raamatuid lugeda ja endamisi elunähtusi juurelda. Kõik talus leiduvad raamatud oli ta mitu korda läbi lugenud. Selle napipoolse lektüüri moodustasid: lood kolumatsist, vürst Apollooniusest ja kuradi kolmest kuldjuuksekarvast, vanad „Virulased“ ja „Sakala“ lisalehed, Jenovevalood, rahvaraamat „Maailm ja mõnda“ jt. Uusi raamatuid peale ajalehe jutunurga oli võimatu hankida lugemiseks ses soodetaguses metsanurgas. Korduvalt kõneles Tammsaare oma isale edasiõppimise kavatsusest, aga tagajärjetult. Lõpuks andis isa siiski järele ja tulevane kirjanik võis 1893. a. astuda Väike-Maarja kihelkonnakooli.

Tänu koolijuhatajale, luuletajale Jakob Tammele, seisis Väike-Maarja kihelkonnakool õpetuslikult ja kasvatuslikult kaunis kõrgel tasemel. Koolil oli võrdlemisi suur raamatukogu, milles leidsid väärtuslikumad eesti-, saksa- ja venekeelsed kirjandustooted. „Väike-Maarjas puutusin esmakordselt kokku kirjandusega,“ sõnab Tammsaare. „Tuleb meelde juhus, kus Tamm meile ette luges Juhan Liiva teost „Vari“. Kõik õpilased, eesotsas Jakob Tamme enesega, olid tõsisest vaimustuses. Ning ma ei ole kogu oma elu ajal eesti kirjanduses leidnud nii mõjuvat teost, kui see oli.“

Omal algatusel hankis Tammsaare kooliramatukogust E. Bornhöhe „Tasuja“, mis jättis temasse samuti haarava mulje. Luuletaja Tamm tutvustas klassis veel „Kalevipoega“ ja „Kaleva-

lat“ ning kinkis igale poisile ühe eksemplari oma luuletuskogu „Ärganud hääled“ esimesest ja teisest andest. Nimetatud teosed avasid Tammsaarele tee kirjandusmaailma.

Jakob Tamm andis hea koolituse oma õpilastele kirjandite kirjutamiseks ja koostamiseks, nõudes kirjatöis selgust, lihtsust ja loomulikkust. „Nende tema nõudmiste järgi olen püüdnud kogu eluaja käia,“ kinnitab Tammsaare. Omandanud kirjandite koostamise põhinõuded, saavutas Tammsaare sel alal tähelepandavaid tagajärgi. Tema kirjatöid seadis Jakob Tamm sageli eeskujuks teistele õpilastele.

Väike-Maarja kihelkonnakoolis sattus Tammsaare laulude sepitsemise hoosse. Ta tagus tollal üsna rütmikaid värse. Kaasõpilased, kes tundsid suurt huvi tema laulude vastu, käisid salaja tema lauluvihikuid nuhkimas. Toome näiteks:

Jõua, ole valvel, minu süda!
Kangelase võitlus ootab sind,
Kangemadki mehed tundvad seal sees häda;
Võida, pööra seda, minu rind!

Kui su jõud raugemas, kui õhtupäike,
Kes veel viimast korda vaatab maad,
Tuleta siis teda meelde, nagu äike
Purustab ta, kütked langevad.

Üksnes tema selles kurjas ilmas
Sinu tunded teistest lahutab,
Üksnes tema läikvas sõstrasilmas
Elumeri uhkeis laintes vahutab.

Kihelkonnakool 1896. a. lõpetatud, katkesid jällegi edasirühkiva nooruki õppimisvõimalused. Tammsaare ise kavatses küll kohe gümnaasiumi astuda, aga isal puudus selleks raha. Mis teha, tuli tahestahtmata kodutalus sulasena tööd murda.

Juba tollal avaldus Tammsaare loomupärane huvi loodusteaduse vastu. Temalt küsis kord Lõhmu talu perepoeg: „Mida sina ka õppima hakkaksid, kui gümnaasiumi või ülikooli pääseksid?“ Seepeale vastas Tammsaare veendunult: „Tahaksin loodusteadust õppida. Mis inimene see ka on, kes loodust ei tunne?“

Noorele Tammsaarele ei jäänud teadmatuks eestlaste tolle aja rahvuslikud suurüritused. Isamaalisi tundepuhanguid sütitas temas ristiisa Hans Grosthal, kes oli veendunud rahvuslane. Kogu Eesti rahvuslik liikumine oli tema kui ümbruskonna valgustatuma pea südameasjaks. Vaimustusega kõneles Hans Grosthal Eesti Kirjameeste Seltsi tegevusest ja „Sakala“ õhutavaist artikleist. Kui ta luges ajalehest mingist eestlaste võidust, siis oli ta niivõrd liigutatud, et pisarad tulid silmi ja veeresid ta halli habemesse. Hans Grosthal pärines nagu kirjaniku isagi Viljandimaalt.

Pikil talve- ja sügisõhtuil harjutas Tammsaare viiulimängu. Selleks tegi ta alguse Väike-Maarja kihelkonnakoolis, kus ta noodi järgi hakkas mängima. Viiulimäng oli talle asendamatuks naudinguks kitsais maaoludes.

Külapidudel esines Tammsaare rüütelliku kavalerina. Kui mõni kasvatamatu maapoiss julges neiusid jämedate sõnadega solvata, siis astus äges-

tunud Tammsaare neiude eest välja, pidades nende kaitseks kõne. Peol olivad vaikisid ja muutusid tõsisteks ning külapoiste lõõpimine lakkas.

Korduvalt pöördus Tammsaare isa poole palvega, et teda lubataks Tartu kooli minna. Aga talle ei tulnud vastu, sest talu vajas töömehi. Kaotanud viimse lootuse edasiõppimise võimalustesse, luuletas noor Tammsaare kaeblikus toonis:

Nüüd kuusik hüüab kaugelt valu

Ja väljamägi parastab,

Ja välja otsas kasesalu

Mu viimsed rõõmud purustab.

Mu isamaja ukсед näitvad

Mull' olema kui hauasuu,

Kus sisse tahavad nad matta

Mu mõtted, nõuded, liha, luu.

Läinud sajandi lõpul hakkasid Tammsaare-Põhja talu perepojad oma sünnipaigast lahkuma. Vanim, Jüri läks kroonusse, Jaan ja August otsisid endale mujalt kergema teenistuskoha ja Antongi oli ära minemas, sest isa ei andnud mingeid lootusi edasikoolitamiseks. Kuid teadmine, et talu targem peagi on valmis ennemini teenima võõraid kui kodutalu, riivas valusasti Peeter Hanseni sisetunnet. Vastutasuks sellele, et Anton kodutallu jäi, lubas isa teda Tartu gümnaasiumi saata. Kooliminekut toetas omalt poolt Hans Grosthal, kirjaniku ristiisa. Väga võimalik, et temagi surus oma ristipoja kätt nagu Hundipalu Tiit ja ütles: „Mine ja saa meheks . . . Oled küll õppimisega pisut hiljaks jäänd, aga anna pihta, küllap jõuad.“

Tammsaare-Põhja talu kirjanikust perepoeg ei kihutanud rongi ega autoga ülikoolilinna, vaid sõitis sinna kodunurga taluniku kaerakoorma ot-
sas 1898. a. jaanuari algul. Seda suurem oli tule-
vase treffneristi vaimustus ja rõõm, kui vaevalise
teekonna järel saabuti ammuigatsetud ja kaua-
unistatud Tartusse.

„Oh kui õnnelik olen, et võin Emajõe kaldal
elada,“ kirjutab Tammsaare õnnest tuksleval sü-
damel oma esimesist Tartu muljeist. „Praegu ka-
tab Emajõe paks jää, üksnes silla ümbert on jõgi
lahti . . . Ma tahaksin jää alla vaadata, tahaksin
Emajõe jääst vabastada. Ja ohates ütlen ma:
„Oh, kui seda jääd peal ei oleks!“

Ma käin uulitsail ringi — vaba ja prii. Siin
seisavad vanad majad, suured puud ja viimaks
Toomemägi.

Oh, Tartu, mispäraast pean ma sind nii hilja
nägema? . . . Vastust ei anna ükski . . . Mis ühen-
dus minu hingel on sinuga? Mispäraast mässas
mu rind paljalt sinu nime kuuldes (nägemist pole
rääkidagi)? Tartu, sa tõotad, sa lubad. Aga
miks paisub pisar palgele, kui ma su Toomemäelt
varemeist põhja poole vaatan? . . .“

Esimese öö veetis Tammsaare ühes oma sõidu-
kaaslase Jaan Kaeli'ga Henningi platsi lähedal
asetsevas trahteris, kus neid punase habemega
mees vastu võttis. Järgmisel hommikul läks
Tammsaare Hugo Treffneri jutule. Tuli aga varsti
pettunult tagasi, sest Treffner nõudis rohkem
kooliraha, kui tal maksta oli. Läksid siis mõle-
mad, nagu mäletab Kaeli, direktori palvele, et ta

Peeter Hansen,
kirjaniku isa.

Tammsaare-Põhja elumaja.

Kirjaniku vend August,
praegune talu peremees,
rohuaias eeskambri akna
kõrval.

Tee viib üle Tammsaare soosilla.

vastu tuleks andekale noormehele. Hugo Treffner kohtles neid väga sõbralikult ja lahkelt. „Armuline härra direktor,“ alustas juttu Kaeli, „on väga kahju, kui niisugune anderikas noormees jääb ilma haridusest. Ta võiks midagi rahva kasuks ära teha.“ Seepeale vastas Treffner: „Aga ma ei tunne teda, ma ei tea, kui palju ta oskab. See noormees on mulle praegu kui kokkupandud raamat. Ma ei või sinna sisse näha, mis seal on. Kuidas ma saan teda odavalt võtta? Kas teil ei ole sõpru ega tuttavaid, kes võiksid raha laenata?“ — „Ei ole. Vähesed veeringud anti mulle kaasa,“ ütles Tammsaare. Direktor käis edasi-tagasi, endamisi mõteldes. Lõpuks hüüdis ta otsustavalt: „Hea küll, ma võtan teid vastu. Andke raha siia, kirjutan raamatusse! Aga teie peate vabal ajal kooliteenri ülesandeid täitma.“

Nii võeti A. H. Tammsaare Hugo Treffneri eragümnaasiumi kasvandikuks vastu. Tema peale pandud kohustus oli naeruväärselt väike: ta pidi hommikul kell kuus üles tõusma ja teised poisid üles äratama.

Eksamite tulemuste põhjal määrati Tammsaare V klassi. „Vene keele poolest oleksin ma IV klassi saanud,“ kirjutab Anton Hansen, „aga ma mõistsin vähe algebrat ja see pidas kinni. Praegu ei kuule ma vene keeles, geograafias ega rehkenduses midagi uut, üksnes uudiseks on ladina ja saksa keel, mida ma õpin.“

Tammsaare hellitas endas lootusi, et ta võib Treffneri gümnaasiumis end viiulimängus tublisti täiendada ja juurde õppida. Kuid kahjuks ei lei-

dunud koolis ühtki õpilast, kes temast paremini oleks osanud mängida.

Õpilasi toideti koolis hästi, nagu loeme ta kirjast: „Hommiikul on tee, kus kõrval võileiba nii palju on, kui tahad, ja peale selle kahe kopika eest saia. Lõunaks ja peale supi on praad, kus liha süüa on nii palju, kui tahad. Õhtu eeli on tass rõõska piima, kus kõrval on kopika eest saia; õhtul on kartulid, leib, heeringas ja peale selle tee ja võileib.“

A. H. Tammsaarele, kes oma noorusaastad oli veetnud maa üksinduses, pakkus Hugo Treffneri omapärane õppeasutis palju vaatlemis- ja imestlusväärset. Siin leidis õpilasi ja õpetajaid väga mitmest rahvusest, erinevate iseloomudega ja erineva vanusega. Algul oli kõik nii huvitav, haruldane ja esmakordne nagu teatris esietendusel.

„Imelik lugu juhtus just kirja kirjutamise ajal,“ jutustab Tammsaare. „Koolmeister, kes meile vene keele tunde annab, tuli õhtul klassi ja ta oli parajasti joobnud nagu härrased kunagi. Ta hakkas poisse küsima, pani poisse kordamööda suure tahvli peale kirjutama ja poisid kirjutasid meelega nii võõriti, kui aga vähe oskasid. Nüüd parandas tema suure tahvli peal ja naeris ning möllas, laulis ja luges meile vene ja saksa keele armastuslaule ette. Tema nimi on Znamenski. Ta oskab nii kaval-naljakas olla, et naera kas või katki, aga vihaseks ei saa tema iialgi, kas pilka teda nii palju, kui tahad. Tema on suuresti koolitatud

mees, oskab saksa, ladina ja prantsuse keeli rääkida, vene keel kaasa arvamata.“

Muidugi ei jäänud säärased juhud Treffnerile teadmatuks. Aga ta ei tohtinud ega julgenud vene joomarist õpetajaid karistada ja kohalt vallandada. Ta pidi koguni venelasi kiitma ja meelitama, et mitte vastuollu sattuda Vene valitsusvõimudega.

Hugo Treffner oli oma olemuselt väga iselaadne koolidirektor. Õpilaste koolitulekul pigistas ta nende taskuist viimse kopika välja, aga kui needsamad poisid läksid hiljem ainelises kitsikus temalt raha laenama, ei jätnud ta ühtki neist ilma. Isegi koolist lahkujatele ei keeldunud ta sõidu- ja taskuraha andmast. Kasvandikud lubasid küll oma võla ära tasuda, aga tegid seda võrdlemisi harva. Tammsaare teab tõendada, et Hugo Treffneril jäänud oma kasvandikelt saada umbes mõnikümmend tuhat rubla.

Niihästi Tammsaare kui ka teised eesti poisid olid Treffneri kui isamaalase südamesõbrad ja hoolealused. Eestlasi pidas Treffner enda juures vähese kooli- ja kostiraha eest, muulastelt aga kasseris ta sedavõrd rohkem, et kooli kulusid ja tulusid kuidagi tasakaalustada. Direktor Treffner oskas iga parajat hetke kasutada rahvustunde õhutamiseks eesti soost kasvandike hulgas. Ta ei väsinud eesti poistele nelja silma all rõhutamast: „Ära sa seda unusta, et oled eestlane!“ Ärkamisaja rahvustegelase prof. J. Köleri surma puhul viis ta eesti õpilased kirikusse mälestusjumalateenistusele.

Maalikunstnik Köleri surm tundus eriti raske kaotusena Tammsaarele, kelle vanemad pärinesid kadunu koduvallast. Ta kirjutas tema surma puhul kurvatoonilise leinalaulu.

„Köler surnud“! kostis Soome rannalt
Surmasõnum suguvendele.

„Kunstnik hauas“! kostab Eesti pinnalt
Kaebekisa härdalt kaugele . . .

Eelnevast nähtub, et Hugo Treffneri eragümnaasiumis valitses sajandite vahetusel aateküllane isamaaline õhkkond. „Vaatomata sellele, et Treffneri koolis igal ajajärgul on olnud teatav protsent muulasi, kes tulid igast neljast laia Venemaa kaarest, nagu Arhangelskist ja Kaukaasiast, Krimmist, Riiast, Tomskist, Vladivostokist, isegi Hiina Maimatšenist ja Jaapani Nagasakist, oli koolis kujunenud oma kindel rahvuslik vaim. See oli tüse, nagu õpilaste enamik oma maamehelikkuses,“ kirjutab praegune direktor Konstantin Treffner.

Rahvuslik ühtehoidmise põhimõte kujunes Treffneri õhutusel Tammsaare elukreedoks. Seni oli kodumaa olnud talle kaugeks unistuseks, mille poole hõõgusid süda, mõte, vaim ja meel, nagu ta ühes isamaa luuletuses laulab. Nüüd jõudis ta arusaamisele, et paljast sõnakõlksust on vähe, sest isamaa nõuab tegusid.

Tammsaarel kui maalt tulnud noorukil oli esimesil aastail Treffneri gümnaasiumis palju õppida ja lugeda, et teistele järele jõuda ja võõrkeelsele kirjandusele ligi pääseda. Iseäranis köitsid ta tähelepanu vene kirjanikud Gogol ja Dostojevski.

Innukalt luges Tammsaare Dostojevski psühholoogilist romaani „Kuritöö ja karistus“, mille ta mehe-eas eesti keelde tõlkis. See kütkestav probleemiderikas teos juhatas teda teiste sellesama autori tööde juurde, mis mõjusid temasse sügavalt.

Uue sajandi künnisel lähenesid Tammsaarele Tartu kirjandushuvilised keskkoolinoored. „Kiirte“ toimetaja G. Suits kutsus kirjandussõprade salaseltsi. Kahjuks ei saanud Tammsaare, kes õpilasena pidi täitma rahakitsikuse sunnil koolis ka muid ülesandeid, seda kutset vastu võtta. Ta oli küll valmis kaasnoorte ettevõtet toetama oma kaastöoga. Suits mäletab teda kui tüsedat poissi — „lai otsaesine, lahke ja kinnine pilk ühtlasi“.

Milles seisnesid Tammsaare lisaülesanded Treffneri gümnaasiumis? Õigupoolest polnud nad suured, aga küllaltki aeganõudvad. Tema ülesandeks oli dežureerimine võõraste vastuvõtmise toas, lauakatmine ning leivalõikamine ja asetäitendide andmine noorematele klassidele.

Esimestel suvevaheaegadel viibis Tammsaare isatalus, kus ta tegi põllutööd ja vabal ajal katsetas kirjanduse alal. Ta lõi sentimentaalse põhitooniga armastus- ja looduslaule, eriti aga juhu- luuletusi õdede-vendade sünni- ja pulmapäevade puhul. Tammsaare oli teadlik oma laulude puudustest ja ta ei usaldanud neid trükis avaldada. Ta kirjutab oma tuttavale: „Luuletustest — kui nendest aga minu juures üleüldse juttu võib olla — ei ole ma mitte midagi ilmutanud; ainult üks-ainus „Lõbulehes“, vist aastal 1900 pealkirja all

„Petetud“. See on kõik nii vähene, et sellest rääkimine võib inimest naeruväärseks teha.“

Ühel ajal luuletustega hakkas Tammsaare seipitsema ka jututoodangu alal. Kuigi tema esimesed jutujätkud nagu „Ta on minu, ehk ei kellegi“, „Ülekohus ei seisa kottis“, „Piiripalu Hans linnas“, „Surmast elule“ jt. samuti ebaõnnestusid kui tema lauludki, tegi ta siin lühikese aja kestel märgatavaid edusamme. Alates a. 1900 hakkasid ta proosatööd ilmuma ajalehtede ja ajakirjade veergudel. Kõigepealt pääses trükki jutuke „Kilgivere Kustas“ („Postimees“, 1900).

Suurema tähelepanu osaliseks sai Tammsaare lühijutt „**Kuressaare vanad**“, hiljem ümber nimetatud „Mäetaguse vanadeks“. See jutuvisand, mis ilmus 1901. a. „Kiirte“ esimeses albumis, põhineb üldjoonis autori isiklikel tähelepanekuil. Tammsaare-Põhja talu väikeses saunahütis elas rätsep Mihkel Sikenberg, kes ei tahtnud tööd teha, vaid vedas seanahka. Talvel magas ta enamasti ahjul, kuna suvel käis küttimas ja kalal. Selle laisavõitu rätsepa ja tema käbeda naise Leenu eeskujul joonistas kirjanik Kuressaare Matsi ja eide tüübid, fantaasia varal kujutades nende vastuolulist vahekorda.

„Kuressaare vanade“ lugu on kõrvutatud J. Liiva „Punasoo Mariga“. Siin kohtame päikesepaistelist huumorit ja optimistlikku meeleolu, mis on võõras Tammsaare hilisemaile tööle. Jutukest kannab noore kirjaniku idealistlik elutunne.

1902. a. suvel peatus Tammsaare Piirsalus oma metsaülemast õemehe ja õe Maria Hansen-

Suuroru perekonnas. Tema kasutada oli metsa-ülema maja teisel korral omaette tuba, kus ta luges võõrkeelseid teoseid ja koostas lühijutte. Võrdlemisi harva viibis Tammsaare pererahva seltis — ikka eelistas ta üksindust, et anduda raamatuile ja loometööle ning jälgida sealseid olusid ja inimesi.

Nagu Tammsaare ise teatab, kirjutab ta Piirsalus ühe nädala kestel jutustuse „**Kaks paari ja üksainus**“ ja avaldas selle ümberkirjutamatult „Kiirte“ kolmandas albumis (1902). Tuglas mäletab seda lühijuttu „Kiirte“ albumis kui ainust tööd, „mille väärtus on osutunud püsivaks eesti kirjanduses“.

Jutustuse „Kaks paari ja üksainus“ aineestik pärineb, nagu vihjab teose alapealkiri „Kriipseldused Läänemaalt“, Piirsalu mõisa Rantsalliku moonamajast. Seal elunesid Mikkovi ja Kleemani perekonnad, kes omavad sarnasust jutus kujutatud Laiade ja Kaasidega. Samuti vastab terve miljöö Piirsalu ümbrusele ja oludele. Ka üksik-sündmused, nagu kirikuskäimine, lapse sünn, härgadega kündmine, metsapõlemine ja Kaasi perekonna äraminek, meenutavad tõsielulisi juhtumeid ja olukordi Piirsalust. Kuid teisendatult on arendatud kahe perekonna vahelist tüli. Teose põnevuse tõstmiseks on nende vahekord muudetud vaenlikumaks, kui see tõeliselt oli. „Kahele paarile“ on Tammsaare juurde toonud „üheainsa“ — Taidi-Laidi. Seda tüüpi Rantsalliku sulastemajas ei tunta.

On tähelepanndav, et Tammsaare kõnesolevas

naturalistlikus novellis ei käsitle oma eelkäijate E. Vilde ja E. Särgava eeskujul ühiskondlikke olusid, vaid kujutab, lähtudes biosotsioloogilisest vaatekohast, inimeste ürgloomulikke omadusi, nende suurt sigivust, omavahelist tülitsemist ja vegeteerimist. Kantnikumaja oli Jumal mitmekordselt õnnistanud: „lapsi küll, lutikaid ja kirpe küll, viletsust ja vaeva küll ja leivapuudust ka küll.“ Selle igakülgse üliküllusega seltsivad lakamatud tülid, mis algavad juunis ja lõpevad mardipäeva aegu, millal Kaasi perekond ära kolib. Jutus esitatud tegelaste peamiseks elunõudeks on nälja ja janu kustutamine, nagu see tavaliselt on omane loomadelegi. „Ei tea, mis see inimene targem on,“ lausub Laia Viuu, „ühtemoodi tahab igaüks süüa saada.“ Nii nähakse inimlikes toiminguis puhtloomalikke jooni, mis on iseloomulik biosotsioloogilisele põhivaatele.

„Kaks paari ja üksainus“ koosneb ajaliselt järjestatud üksikpiltidest, mis peegeldavad kantnikumaja juhtumusrikkamaid päevi. Protokollilise täpsusega kirjeldatakse neis lõdvalt liituvais peatükes „kahe paari“ ja „üheainsa“ vaevalist ja vaenlikku kooselu. Siin on joonistatud huvitavaid pildistusi Laia ja Kaasi perekonnast ning Taidi-Laidist. „Kui meeldesööbivalt mõjub kujutus kantnikunaisest, kes kuumal suvepäeval üksi kodus sünnituskrampides õlgedel lamab, kuna naabrinaine teda lahtise akna taga haugutab,“ sõnab Tuglas. „Või see „üksainus“ — missugune viletsuse, nälja, üksinduse ja haiguse ilmne kehasutus! Missugune sümbol igavesti kodutu ja üksiku

inimese kohta!“ Veel ilmekamad on kõnesoleva novelli elavad dialoogid, mis on edasi antud lõpsakas rahvakeeles, kus esineb rohkesti naturalistlikke väljendeid, vulgarisme, näit.: „nirak“, „roju“, „peletis“, urisema“, „prääksuma“ jne.

„Kaks paari ja üksainus“ on aegumatu ja omapärane teos eesti naturalismi ajaloos. Selles on haruldase konkreetseusega valgustatud maa-kehvikute elu-olu, mis liigub suurel määral inimese loomusundide rahuldamise raamides. Kuigi jutustus tervikuna ei vasta täiesti kunstinõudeile, paelub ta lugejat elavate üksiktseenidega.

Treffneri gümnaasiumi õpilasena kirjutas Tammsaare veel pikema jutustuse „**Vanad ja noored**“, mis ilmus 1903. a. „Postimehe“ joone all. Kümne aasta pärast andis autor selle novelli välja koos lühijuttudega „Kuressaare vanad“ ja „Kaks paari ja üksainus“ ning 1924. a. eri raamatus. A. 1936 pääsesid „Vanad ja noored“ trükki kooliväljaandena.

Novelli peateema väljendub otseselt pealkirjas „Vanad ja noored“. Siin kujutatakse vastuolu vana ja uue sugupõlve vahel. Noored tahavad talukohti endi kätte saada, aga vanad seisavad sellele vastu. Kummagi põlve soov on olla „ise peremees ja otsaline“.

Noorte ja vanade vastuolulise vahekorra kujutamiseks sai kirjanik tõuke tegelikust elust. Juba lapsena oli Tammsaare märganud nii kodutalus kui ka lähemas ümbruses, et noored ei saa vanadega hästi läbi. Eriti paistnud talle silma naabertalu Kaarli pererahva vahekord.

Kaarli talu asetses, nagu jutustuses Kadaka talugi, karjamaast ja rabast piiratud väljamäel. Talus elasid läinud sajandi kolmandal veerandil Jüri ja Leenu Kask oma tütre Miinaga. Koduväiks tuli sinna Kaarel Liiv. Noorpaari vahekord vana-dega polnud just kõige parem. Perekondlikke tü-lisid põhjustas enamasti ägedaloomuline vana-perenaine Leenu, kes tahtis talus etendada pere-mehe osa.

Ühel septembriööl 1898. a. põlesid Kaarli talu-hooned maatasa. Tulikahju tekkimise põhjused jäid teadmatuks. Kõige enam kahtlustati turba-lõikajaid, kes aidalakas ööbisid.

Paar ööd magas Kaarli perekond peale tuli-kahju naabertalus Tanksemal, siis asuti Kõrtsi talu rehetuppa elama, kuhu jäädi kaheks talveks. Suvel elasid noored oma väikese tütrekesega sau-nahütis, mille ehitas noorperemees Kaarel kevadel rehala müüride vahele. Vili kasvas sel suvel hästi. Kuid varane augustikuu külm võttis kar-tulipealsed. Järgneval talvel jäi Kaarel külmas rehetoas haiglaseks. Et ta ei suutnud tähtajal ta-suda talu võlga, võttis mõisnik talu enda kätte ja laskis ehitada uued taluhood. Kaarel hakkas selle talu rentnikuks ja aastate pärast ostis koha endale päriks. Vanad elasid uues elumajas kuni surmatunnini.

Tähelepanekuid Kaarli talust kasutas Tamm-saare toormaterjalina jutustuse „Vanad ja noo-red“ koostamisel. Oma elava mõttekujutuse va-ral lõi ta hulga uusi motiive juurde. Ta muutis tegelased kujukamaks ja nende vahekorra vasta-

kamaks. Elus nähtud laialipillatud üksikjuhtumid liitis autor organismitaoliseks, kunstiliseks tervikuks.

Tammsaare kui biosotsioloogilise vaatega ideekirjanik koondab teoses peatähelepanu inimelus kehtivaile põhiseadusile. Suurima usutavusega osutab ta, et noored ja vanad vahetpidamatult võitlevad vastastikku, mitte oma halva iseloomu pärast, vaid et näaklemine ja tülitsemine on neile mingiks seletamatuks elumõtteks. Nii vanad kui ka noored kulutavad oma elujõu selleks, et elu uuendada, avaramaks ja kaunimaks muuta. Nad ehitavad uusi eluhooneid, loovad soodsamaid elamisvõimalusi. Kuid selle alatise rähklemise vilja ei saa maitseda vanad ega noored. Kui elumaja valmib, sureb eelnev põlv. Kuni aga järeltulev põlv kasvab, on tema jaoks ehitatud toad jälle vanad, ta peab uued ehitama. Nii kestab põlvest põlve, järelejätmatult, lakkamatult. Ehitatakse ja luuakse uusi väärtusi, mis ajahamba all vananevad, hävinevad, kaovad. Ja ikka leidub väike Ats, kes seletab tõsisel näol omaenda isa ehitatud hoonete kohta: „Need ehitas ta minu jaoks!“ Temale aga kinnitavad kõik ühest suust: „Kuid sinule on nad ükskord vanad, pead uued ehitama.“

Kogu „Vanade ja noorte“ sündmustik on kantud traagilisest põhitoonist. Seda sünget meeleolu pehmendavad osaliselt koomilised ja idüllilised vahelood. Võrratu oma rahvaliku huumori poolest on härjavärsi püüdmise lugu, mis on kantud ka grammofoniplaadile.

Novelli tegevustik toimub kolme ja poole aasta jooksul, oletatavasti 1897. a. suvest kuni 1900. a. hilissügiseni. Loodus saadab siin inimeste toiminguid. On täheldatav, et kõik kevaded algasid Kadaka noorpaaril lootustäratavalt. „Esimesel pidasid nad pulmi, teisel said nad koha endi kätte ja kolmandal asusid nad täis lootust uuesti ehitatud suitsuonni.“ Ning neljandal kevadel jälgis Kaarel õnnelikult naeratava näoga uute eluhoonete ehituse algust. Sügised aga tõid õnnetusi ja masendasid tegelaste meeleolu. Teisel sügisel hävisid tules taluhooned, kolmandal võttis varane öökülm kartulipealsed ja neljandal vaevles Kaarel surivoodis.

Kompositsiooniliselt jätab kõnesolev teos tervikulise mulje. Selle loomisel on rakendatud nii ühtsuse kui ka kontrasti printsiipi.

„Vanades ja noortes“ võib jälgida eht-tammsaarelikku stiili. Jutustuses valitseb eepiliselt ajalik väljendusviis. Seda stiili on lähemalt iseloomustanud J. Semper:

„Juba algusest peale on Tammsaare stiil olnud rahulik ja eepiline, ajalik, ilma liigsete ehteita... See kirjanik seletab ja jutustab inimsuhteist enam kui ta neid maalib plastilisteks piltideks. Värvet ta ei armasta, ja loodus ei esine tal ka muljena, vaid mõttena. Ta ei kirjelda siis raba roosteseid värve ega põldude tuules voogavaid laike, mille vahel heinamaa roheldub, vaid ütleb, konstateerib lihtsalt: „Raba ja põllu vahel on heinamaa siil.“

Ei miski suuda teda välja kangutada eepilisest vaatlemisest. Isegi tugevaid elamusi, kui nad ei puhke dialoogideks, kirjeldatakse mõõduka, asjaliku tooniga. Tulikahju, mis „Vanades ja noortes“ traagilisemaks sündmuseks, ei mõjuta kuigi palju lauset ega tee seda lühemaks ja põnevamaks, nagu seda oleme harjunud nägema teiste kirjanikkude juures, kus põnev sündmus vahel ainult nimisõnad lausesse jätab. Sellevastu võime siin Tammsaare juures märgata koguni ilutsemise idusid: „Siit edasi veel üks silmapilk, ja terve maja oli raksuv ja mühisev tulemeri, kust säde-med kullatud parmuperena ja leegitsevad õletuustid õhku tõusid, natukese aja pärast kustudes või suitsevalt maha langedes.“

Niisuguse asjaliku lauselaadiga, mis enam karakteriseerib kui üksikasju puistab, enam üldistab kui konkretiseerib, saab rahulikult üle vaadata kõigist sündmustest, neid kokku võtta, kuid elu mitmekesisus ja kirjavus jääks nagu kõrvale. Tammsaare stiilil puudub seetõttu ka kirjavus, ta ei sära võrdlustulestikus, ta ei maali ega joonista üksikasjaliselt, ta metafoorid on intellektuaalsed. Ta ütleb: „Laps vahtis suuril silmil, nagu tahaks ta ööst läbi näha, milleks vanemate vaatevõim liiga nõrk oli.““

„Vanades ja noortes“ on hästi õnnestunud dialoogid. Kirjanik oskab ilmekalt ja elavalt edasi anda tegelaste omavahelisi sõnelusi. Riistseenid moodustavad selle lühijutu kõige huvitavama osa.

Novell „Vanad ja noored“ on Tammsaare va-

rasemaid esileküündivamaid teoseid. Selles avalduvad algeos tema suurromaani „Tõde ja õigus“ kandvamad motiivid.

Hugo Treffneri eragümnaasiumis toimus tähelepandiv murrang A. H. Tammsaare elukäsituses ja maailmavaates. Nagu teame, sai ta isakodus usulise kasvatuse. Kuid Treffneri gümnaasiumis, kus teda eriti huvitasid loodusteadused, sattus ta oma seniste religioosete veendumustega vastuollu. Loodusteaduse õpetajate mõjul hakkas ta pooldama deterministlikku elukäsitust, mille järgi inimesel ei saa olla vaba tahet, vaid ta peab toimima vaistlikult, oma kurja loomuse sunnil. See vaatekoht avaldus, nagu eespool vihjasime, ka tema tolleaegseis kirjandustooteis, eriti naturalistlikus novellis „Kaks paari ja üksainus“.

Õppimise edukuselt kuulus Tammsaare parimate õpilaste hulka, ehkki ta oli koormatud rohkete lisaülesannetega. Selle tõendusena toome väljavõtte tema koolitunnistusest 1901/1902. õppeaastast, mil ta õppis VII klassis.

Kolmas veerand   Neljas veerand

Usuõpetus	5	
Loogika	4	5—
Saksa keel	3	3
Algebra	4+	4
Geomeetria	4+	4
Trigonomeetria	4+	4
Füüsika	4	4
Kosmograafia	4	4
Ajalugu	4	5

Käitumine	5	5
Tähelepanu	5	5
Hoolsus	5	5

Teiste õppeaastate koolitunnistused erinevad võrdlemisi vähe eeltoodust. Üldse esinevad rahuldavad hinded õige harva Tammsaare koolitunnistustes, veelgi harvem mitterahuldavad. Kirjanik ise mäletab, et õpetaja P. Grave, kellega ta tülli läinud, hinnanud tema mittevastamist matemaatikas kuus korda nulliga, ehk teisiti väljendades, nulliga kuuendas astmes.

Kuna H. Treffneri eragümnaasiumil polnud tollal õigusi, pidi Tammsaare õiendama gümnaasiumi lõppeksamid riikliku komisjoni ees Narvas. Neile eksameile valmistus ta ühes oma koolikaaslase Robert Treffneriga 1903. a. kevadtalvel. Tammsaare sõitis Treffneri tallu Viljandi külje alla juba jõuludeks 1902. a. ja jäi sinna, kuni talle saabus ema surmateade, kelle matustele ta ruttas. Ta aitas oma koolikaaslast ajaloos ja kirjanduses, R. Treffner aga teda matemaatikas, peale selle muidugi majanduslikult, sest ta sai sealt prii korteri ja ülalpidamise.

Eksamid õnnestusid Tammsaarel ülihästi, nii et ta omandas väga hea küpsustunnistuse.

4. Noor-Eesti ajastul.

Noor-Eesti ajastul (1905—17) oli A. H. Tammsaare ligilähedases kokkupuutes nooreestlastega, ehkki ta ei jaganud täiel määral selle rühma põhimõtteid. Ta pooldas küll uue kirjandusliku liikumise ideoloogilist suunda, eriti individualismi, aga talle oli vastuvõtmatu Noor-Eesti rühma poolt liigselt propageeritud estetism ja vormiharrastus. Seepärast suhtus ta Noor-Eesti taotlustesse enam kõhklevalt kui hindavalt.

Noor-Eesti liikumise esteetilise ideaali asendas Tammsaare loodusteadusliku vaatekohaga. Euroopaliku kultuuri ja ilu asemel juhtis ta tähelepanu inimesele, kelles ta nägi üht osa loomariigist, taimestikust, maakerast ja kosmosest. „Kuidas meie ka usu, kõlbluse, õiguse, kunsti ja teaduse ülendavat mõju kiidame, ennast eraldada püüdes tervest loodusest ja vaadeldes isegi loodust oma seisukohast, ometi oleme täiesti looduslapseks jäänud, paindudes üleüldiste seaduste alla,“ kirjutab Tammsaare „Noor-Eesti“ viienda albumi puhul.

Tammsaare sammus oma kirjanduslikku rada iseseisvalt, väljaspool Noor-Eesti ühisrinnet, kuulates omaenda sisehääle ja veendumuste kutset.

Mingis e rünnas e midagi midagi selleks, sest mina ei võta sellest, lastest igas-
selt tõsiselt. Mina rünnan ainult ja teesklen, nagu asuksin ma teda ja see mõjub nii hästi.
Ma kannan imolise raskust. Sest mõelge muet: Dr. Rotbaum näib mind prota, aga
tõeliselt peatan mina teda. Tema näib mind lohutuda, aga rünnab vastupidis: mina
lohutau teda. Kui ta seda teab, võiks ta anda hullu aru selles tunda. Ma näen sagapöö,
kui äärmata hea meel tal on, kui ta jääb enam ja enam arvat mõistat unustada, et
mina hakkau mõtma tema rõnu tõsiselt. Ta rõõmutseb unne rünnakut kui võitja -
kui rünnas võitja, vähemalt kui suu masale, suuna nurkse võitja. Aga kes on võitnud
suuna nurkse, see on suuna võitnud, sest mille tundub, et suuna polegi, muud kui see
suur nurkus. Oled sa nõud sellest üle, siis oled kõigest üle. Ja mina arvan, et mina olen võitni
sellest üle, midagi Dr. Rotbaum ei ole, ainult teisiti, kui tema ja nõrk teised arvasid
Dr. Rotbaum arvas midagi, et kui minurünnas noor naine hakkas kedagi armastama, siis
armastaks ta rünnas läheduse, kui mitte ümber, siis muet nõnda, et peaaegu juba. Aga
see tema armastus ja suunast, see tema nõng armastus ega suuna võit, armastus on su-
na teeb mille ainult nalja. Sest mina pole rünnas nii naiv, kui nemad rünnas arvasid, dra pole
ka nii naiv, nagu see seda arvasid. Tõsi, tõsi - ma pole ka nii naiv, nagu see seda arvasid,
sest ta teie peati mind naivis maas, kui ma teie poolt olen üldse on meeste rünnas
exitar see, et need peavad meid, noori tüdrukuid naivis

Anton Hansen viuldajana

Treffneri gümnaasiumi tagahoovis laudkuuri ääres 1899. a.

Lõpetanud hiilgavalt gümnaasiumikursuse, va-
jas Tammsaare kosutavat suvepuhkust, et vallan-
duda eksamiroidumusest ja unustada koolimured,
mis masendasid Treffneri gümnaasiumis ta hinge.
Polnud ju kehval talupoisil kerge selle omapärase
õppeasutise kaudu jõuda abituuriumini.

1903. a. suve viibis Tammsaare jälle Piirsalus
oma hellaloomulise õe ja heatujulise õemehe juu-
res. Seal jätkusid ta kirjanduslikud harrastused
aiva tõusvas suunas.

Suve lõpupoolel saabus talle kiri „Teataja“
toimetuselt. Toimetusliikmed J. V. Veski ja O.
Münther kutsusid teda „Teataja“ juurde H. Pöö-
gelmanni järglaseks. See ettepanek oli Tamm-
saarele kui tööotsijale haritlasele kõigiti teretul-
nud, mispärast ta tõttas Tallinna pakutud kohta
vastu võtma.

Juba Treffneri gümnaasiumi õpilasena lähenes
Tammsaare toleaegsele radikaalsele poliitilisele
voolule. Ta tegi kaastööd Tartu käremeelsete
ringkondade väljaandel ilmuvale „Rahva Lõbu-
lehele“, tõlkides eesti keelde saksa kirjaniku
H. Sudermanni teoseid. „Teataja“ toimetuses
omandasid tema radikaalsed vaated kindla ideo-
loogilise aluse.

Ajakirjaniku tööala oli Tammsaarele esialgu
üsna huvitav ja rahuldust pakkuv. Vastavalt te-
male usaldatud ülesandeile hankis ta kohalikke
sõnumeid, kirjeldas päevasündmusi ja arvustas
teatrietendusi ning kontserte. Kuna ta seni oli
vähe võinud lavakunsti jälgida, hakkas ta ajakir-

janikuna rohkem näitekirjandust lugema ja lavatehnilisi vahendeid tähele panema. Sellest nähtub, et teatrietenduste arvustamine ja lavateostega tegelemine oli talle, meie tulevasele dramaatikule, heaks eelkoolituseks.

Pikapeale muutus ajakirjanikupõlv tüütavaks ja väsitavaks, sest polnud õieti kunagi vaba aega. Hommikupoolikuil kees kibe töö toimetustoa, õhtupoolikuil aga nõudsid koosolekud, peod, teatrietendused ja kontserdid oma osa. Ja kõige selle vaevarikka rühmlemise eest tasuks vaid 45 rubla kuus.

Ajakirjanikuna elas Tammsaare kord ühes, kord teises möbleeritud toas. Kauemat aega peatus ta mustkunstnik Mühlbergi korteris Laias tänavas. See isehakanud 1905. a. revolutsiooni tegelane varjas enda juures politsei poolt tagaotsitavat Pöögelmanni ja pidas Tallinnas esimest kino, näidates väikesi värisevaid pildikesi.

1905. a. sündmustest ei võtnud Tammsaare aktiivselt osa, ehkki ta oli kaasa kistud revolutsioonilisest liikumisest ja seda jälgis vabadusest leegitseva hingega. Samuti puudusid tal lähemad sidemed tolle aja revolutsionääridega, sest ta oli ealt neist vanem.

Kui „Teataja“ suleti, siirdus Tammsaare ühes teiste toimetusliikmetega „Sõnumete“ ja „Vaatileja“ toimetustesse. Seal töötas ta ängistavail reaktsioonipäevil kuni 1907. a. sügiseni, millal ta ajakirjanduslikust tegevusest jäädavalt loobus.

Tolleaegne armetu ajakirjanikuelu ei loonud soodsaid tingimusi ilukirjanduslikuks tegevuseks.

Teoseid võis kirjutada ainult üürikestel puhketundidel.

Ajakirjanikupõlves kirjutas Tammsaare pikema jutustuse „**Raha-auk**“, mis ilmus a. 1907 autori esimese eri raamatuna. Selle jutu ainek pärineb Piirsalust, nagu vihjab raamatu alapealkirigi „Pildid Läänemaalt“. Kirjanik on sealt laenanud teose kolm peateemat: rahakaevamise, usuhullustuse ja 1905. a. maakehvistu revolutsioonilise liikumise. Teatakse kõnelda, et Piirsalus käinud Paisu vanaldane väikekohaomanik meelesegaduses suveöösiti Kallamäe rehe juures liivaugus rahapada otsimas ja kaevamas. Tema eeskujul joonistas Tammsaare Liivamäe Märdi tüübi. Ushullustuse kujutamiseks pakkusid kirjanikule tänuväärset materjali Läänemaal laialdaselt levinud usulahud. Ja 1905. a. sündmusi kirjeldas ta Piirsalu mässuliikumise ja sellele järgnenud madrustest koosneva karistussalga tegevuse alusel.

„Raha-augu“ tegelased ei toimi eesmärgitult, mingi loomusunni ajal, vaid nende tegevust kannab teatud idee. Liivamäe Märt, kellele unes teada anti, kus kätkeb kallihinnaline aare, kaevab kaasinimeste hurjutustest hoolimata liivaugus selles heas lootuses, et vanaduspäevil võiks ta inimese moodi elada. Tema naise Liivamäe Liisu toeks maises eluvõitluses on usk. Ja nende poeg Hans püüab maakehvistu viletsust vähendada mässuliikumise kaudu. Kuid need ideed jäävad olude kiuste teostamatuks. Kirjanik tahab selles jutustuses näidata, kuidas inimesed, kes kuni tot-

ruseni on haaratud mingist eluvõõrast mõttest, lõppeks paratamatult lähenevad katastroofile.

Kuigi kõnesolev teos ei rahulda täiel määral kompositsioonilisi nõudeid, äratas ta ilmudes laialdast tähelepanu. Lugejaskond oli huvitatud „Raha-augu“ aktuaalsest ainekust. Samuti hinnati kiitvalt jutustuse rahvapärast väljendusviisi. „A. H. Tammsaare avaldab head jutustamise andi,“ kirjutab A. Jürgenstein „Raha-augu“ ilmumisel. „Tema keel on ladus, ta mõistab elu hästi tähele panna ja loomutruult kirjeldada. Iseloomud on järjekindlalt läbi viidud ja sündmustik küllalt põnev.“

Ühel ajal jutustusega „Raha-auk“ kirjutab Tammsaare novelli „Uurimisel“, mis ilmus „Sõnumete“ veergudel a. 1907. Selle teose loomine on autorile elavalt meelde jäänud.

„„Uurimist“ kirjutasin ma 4—5 päeva,“ jutustab kirjanik. „Varemini polnud mul mõtet seda kirjutada. Muutusin öösiti rahutuks, kujud tõusid voodi otslaua tagant. Ei saanud üldse elada. Tõusin siis üles, kirjutasin peale toimetusetööd ja päevad läbi, magades ööpäeva kohta ainult 2—3 tundi. Kui teos oli valmis, kadusid ka kujud mu silmist ning öine närvlikkus.“

Lühijutt „Uurimisel“ tähistab murrangut Tammsaare toodangus. Kirjanik siirdub uude ainevaldkonda. Ta hakkab käsitlema tegelaste hingeelu. Uute tüüpidenä tulevad juurde haritlased linnast. Koondades kogu tähelepanu hingeelulisele küljele loobub Tammsaare täiesti ühiskondlikust tagapõhjast. „Selles jutustuses kerkib

esile juba järgnevais linnanovellides korduv probleem — noor neiu armastab ühtaegu kaht meest,“ sõnab G. Suits.

Kompositsioonilt on „Uurimisel“ märksa ühtlasem ja tasakaalukam teos kui „Raha-auk“. See novell juhatab meid uude ajajärku Tammsaare loomingus.

1907. a. sügisel avanesid teadusejanulisele Tammsaarele Tartu ülikooli ukсед. Küsime ülal tunult: kuidas võitis noorkirjanik ainelised takistused, et ta võis hüljata närvepingutava ajakirjaniku-ameti ja astuda akadeemilise pere liikmeks?

Teatavasti suri 1907. a. juulis Väike-Maarjas Tammsaare endine õpetaja, luuletaja Jakob Tamm. Kadunu õde Mari Tamm, kes päris venna varanduse, saatis Tammsaarele kui oma heale tuttavale laenuks 100 rubla. Selle pisku rahasummaga pääses kirjanik ülikooli. Mari Tamm lubas teda ka edaspidi rahaliselt toetada, aga ta abiellus varsti ja loobus oma kavatsusest. Tammsaare tatus talle hiljem saadud laenu ühes protsentidega.

Tammsaare sooviks oli pühenduda ülikoolis sellisele stuudiumile, mis annab kõige üldisema hariduse, et selle abil soetada endale teenistusvõimalusi. Kaudselt mõjus teaduskonna valikul kaasa ka tema senine ajakirjanduslik tegevus, mis oli lähedases kokkupuutes ühiskondlike ja juriidiliste küsimustega. Sellest lähtudes tundub üsna loomulikuna, et Tammsaare hakkas ülikoolis studeerima õigusteadust.

Õigusteaduslikest distsipliinidest huvitasid teda kõige rohkem Rooma õiguse ajalugu, õiguse filosoofia ja poliitiline ökonoomia, s. o. teadused, mis käsitlesid ajaloolisi, filosoofilisi ja majandusteaduslikke probleeme. Kuid peagu vastu tahtmist kuulas ta kriminaal- ja tsiviilprotsessi loenguid.

Tartu ülikoolis ei unustanud Tammsaare oma lemmikala — loodusteadust. Ta käis pidevalt professorite Sadovski ja Tšiži loenguil ja luges loodusteaduslikku kirjandust.

Et astuda otsesesse kokkupuutesse väliskirjandusega, õppis Tammsaare üliõpilasena innukalt võõrkeeli. Nagu kirjanik ise tõendab, võtnud ta osa inglise ja prantsuse keele lektorikursusest.

Üliõpilasaastail elas Tammsaare sääraseis ahtais ja poolpimedais katusekambreis, nagu neid kohtame tema üliõpilasnovellides. Seal valmistus ta eksameile, õppis keeli, süvenes teaduslikesse teoseisse, luges ilukirjandust ja kirjutas ise novelle.

Vaheldust ja meelelahutust tõid sellesse vaimsesse tegevusse kokkupuuted endahuviliste kaasvõitlejatega. Tammsaare kuulus pahempoolse kallakuga üliõpilasteseltsi „Ühendus“, mille üritusist ta aktiivselt osa võttis, esinedes seltsi ettekandeõhtuil referaatidega ja algatades vaidlustemasid. Kirjanikule on meelde jäänud, kuidas ta koos teiste seltsiliikmetega külastanud vilistlast Lui Oleskit, kelle juures aruteldud poliitilisi päevaküsimusi ja maailmavaatelisi probleeme. Advo-

kaat Oleski suurest raamatukogust laenutanud ta teoseid lugemiseks üliõpilasaastail ja hiljemgi.

Üliõpilaspõlves harrastas Tammsaare järjest suureneva innuga väliskirjandust. Klassikuist huvitasid teda Shakespeare, Goethe ja Schiller, kellele kõik teosed ta läbi luges. Prantslastest olid tema lemmikautorid Maupassant, Zola ja Paul Bourget. Sügavalt haarasid teda Friedrich Nietzsche, Oscar Wilde'i, Bernhard Shaw ja Leonid Andrejevi tööd. Ta avaldas ajakirja „Eesti Kodu“ veergudel (1909—11) välis-uusromantikute toodangu kohta põgusad ülevaated.

Üliõpilasaastail muutub märgatavalt Tammsaare loominguline pale. Endiste külarealistlike juttude asemel hakkab ta looma psühholoogilisi linnanovelle, kus tegelasteks on peamiselt üliõpilased. Selleks sai ta tõuke niihästi isiklikest elamusist ja muljeist kui ka uusromantilise väliskirjanduse lugemisest.

Tammsaare üliõpilasnovellides jääb ühiskondlik tagapõhi täiesti kõrvale, seeasemel kerkib esile inimene oma hingeavaldustega. Nende novellide peategevuskohaks on üliõpilaste hämarad katusekambrid, kus kohtuvad, armastavad ja lõpmatuseni targutavad peenendatud närvidega „noored hinged“. Muljete ja meeolude rohkus loob Tammsaare üliõpilasnovellides ebamäärase olusliku, mis on iseloomulik impressionistlikule kirjandusele.

Novelli „Pikad sammud“ (1908) tegelaskonna moodustavad üliõpilased Heinrich ja Otto ning nende ühine naistuttav Olga. Heinrich

esindab ideaaltüüpi, kes otsib elus kõrgust ja avarust ning naises sõpra ja inimest. Ta armastab tõsiselt Olgat, aga teada saades, et see varem on olnud Otto armuke, loobub temast ja kaotab ühtlasi oma idealistliku maailmavaate.

Sündmustikku on „Pikkades sammudes“ äärmiselt vähe. Novelli huvitavus ja uudus peitub heitlike tundmuste ja hingeelulise kriisi kujutamises. Teose sõnastus, mis koosneb vaimukalt mänglevaist dialoogest ja paradoksest, loob kahjutundelise ja mõrumaitselise meeleolu.

„Vaevalt on Noor-Eesti andnud midagi nii põhjalikult Vana-Eesti kirjandusest lahkuminevat, uut määravat kui novell „Pikad sammud“,“ lausub Tuglas. „See on algusest lõpuni uus, ilma sidemeta vanaga, iseteadlik ja rahulik, nagu küps vili noore puu otsas.“

Järgmine üliõpilasnovell „Noored hinged“ (1909) pole juba seepärast enam nii huvitav, et siin kordub palju seda, mis esines „Pikkades sammudes“. Sarnasust on nii tegelastes kui ka nende vahekorras. Armastus muutub vaadeldavas novellis päris tigidaks mänguks, „hingeliseks kahevõitluseks“ Kulno ja Aino vahel. Kulno on igavesti kahtleja ja katsetaja nii oma kui ka teiste hingega. Külmalts mängib ta tundmustega, aga seejuures peitub temas igatsus suurema armastuse ja sügavama tõe järele.

Kõik „Noorte hingede“ tegelased kannatavad vastastikku, sest piinates ennast piinatakse ka teist. Selle novelli psühholoogiline probleem avaldub salajases jõukatsumises mehe ja naise va-

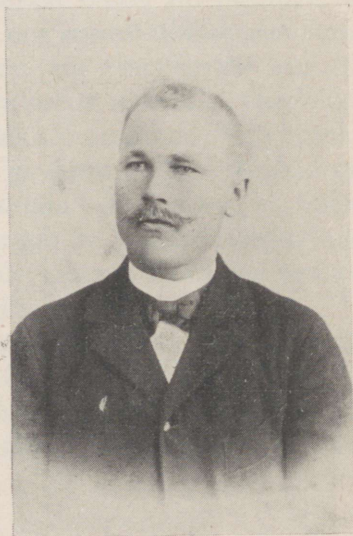
Ann Bakhoff-Hansen,
kirjaniku ema.

Jüri Bakhoff,
kirjaniku onu.

Maria Hansen-Suurorg.

August Hansen,
kes päris Tammsaare-
Põhja talu.

A. H. Tammsaare ausamba avamine 30. aug. 1936. a.

hel. Kuna vastaspoold on ühetugevused, siis suubub lõppeks kõik „tühja“.

Novell „Üle piiri“ (1910) on ulatuslikuma sündmustikuga ja selgejoonelisema intriigiga kui eelmised tööd, tähistades ses suhtes autori arengulist tõusu.

Üliõpilase Robert Muidu kõrval, kes tuletab meelde kahe eelmise novelli meeskangelasi, esineb siin tark, elukogenud seltskonnategelane Kalamaa. Kõrvutatud otsisklevate noortega, tundub ta igava ja puisena oma vanade muutumatute vaadetega. Noored otsivad uusi teid ja omavad omapäraseid vaateid. Sellisele tulemusele jõuab naiskangelane Hedvig, kui ta loobub Kalamast. Lõppeks ta pöörab jäävalt selja meestele, igatsedes iseseisvalt ellu astuda. Nii seisab Hedvig vaimselt kõrgemal eelnevate novellide nais-tüüpidest.

Lühijutus „Üle piiri“ on uudiseks ühiskondlik taust, mis on sisse toodud peamiselt moraalse tegurina. Selles novellis leidub ka loodusekirjeldusi. Siin näeme tegelasi igapäevase elu raamides, teame, milline koht neil on seltskonnas, mistõttu nad tunduvad meile reaalsemate ja lähematena.

Nimetatud kolm üliõpilasnovelli sisaldavad nii sisulisi kui stiililisi kokkupuutepunkte. „On midagi neis kolmes novellis, mis eeldab ühist alg-
rakukest. Nad on sündinud otsekui ühisest kavan-
dist, seitsamast meeolust, tundmuste ja tüü-
pide tagavarast,“ lausub A. Kallas. Nagu psüh-
holoogilistele novellidele omane, langeb neis pea-
huvitavus hingeelulistele seikadele.

Kuna Tammsaare üliõpilasnovellides on sündmustikku vähe, koosnevad nad suurel määral dialoogidest, targutustest ja paradoksidest. Nagu J. Semper väidab, esineb neis dialooges ja paradokses palju antiteetilist. Siin kõrvutatakse „hea“ — „kuri“, „naer“ — „tõsisus“, „rõõm“ — „kurb“ jne.

Tammsaare üliõpilasnovellide sõnastusviis on üldiselt lihtis ja loomulikult voolav. See sundimatus paelub, kuid ühtlasi tundub, et paiguti võiks väljendus olla tihendatum ning kompaktsem. Ei saagi nende novellide puhul rääkida erilisest stiilist. Näib, et autor pole sellele üldse mõtelnud, talle on tähtis olnud vaid teoste sisu. Ja kuna ta on suutnud oma mõtteid, teravat elutundmist ja mitmesuguseid inimlikult nähtud hingeliigutusi väljendada nii, et see äratav lugejais samu elamusi, siis on ta üliõpilasnovellidel oma kirjanduslik väärtus ning tähtsus.

Tammsaare valmistus 1911. a. varakevadel ülikoolis parajasti riigieksameile, kui ta haigestus raskekujulisse tiisikusse. Arstide nõuandel katkestas ta otsekohe õpingud ja sõitis maale, looduslikult kaunisse Koitjärve külla oma vanema venna Jüri juurde. Seal ta oli varemgi oma suvevaheajad veetnud alates 1908. a., luusides metsas ja püüdes unnaga kalu.

Kriitilisemast haiguseperioodist üle saanud Koitjärve metsarikkas ümbruses, avanes Tammsaarele võimalus matkata tervise parandamise otsustarbel Kaukaasiasse. Märtsikuu keskpaiku aastal 1912 oli ta juba Musta mere rannikul Sotši kuur-

ordis, kus ta veetis üksikus suvilas kolm-neli kuud. Teada saanud, et Punase Lageda aleviku lähedal asetsevad kuiva kliimaga Kaukasuse mäestikus eesti külad, matkas Tammsaare posthobustega Punasele Lagedale ja jäi selle külje all olevasse ilusasse mägedevahelisse eesti külla peatuma kuni hilissügiseni. Niihästi Sotšis kui ka Punasel Lagedal loobus ta peagu täiesti tööst ja täitis täpselt arsti korraldusi. Punasel Lagedal lõi ta oma parimad kunstmuistendid „Kandlemängija“ ning „Poiss ja liblik“.

Sügisel sõitis Tammsaare taas Sotši ja sealt hobustega, nn. diližansiga, piki randa Suhhumi, kuhu ta jäi kogu talveks. Teel peatus kirjanik Gogrõis, Gudauntõis ja looduslikult ilusas ümbruses asetsevas Uus-Atho kloostri. Suhhumis oleskelles luges Tammsaare prantsuskeelseid romaane ja memuaare. Järgneval kevadel veetis ta kolm-neli nädalat looduslikult kaunis Batumis. Edasi matkas ta Artvini linna Türgi piirile. Seal pakkus talle kirjeldamatut naudingut sõita loot-sikuga kärestikusest Tšorohi jõest alla, nii et vahutavad lained üle pea kokku löid. Siis jätkus teekond Tiflisi, kus ta peatus kaks-kolm kuud. Tiflisis viibides tegi Tammsaare matka Karsi linna ja selle läheduses olevasse eesti külla. Tiflisis algas kirjaniku retk tagasi kodumaale. Tagasisõidul külastas ta Vladikavkazi, Nižni-Novgorodi, Moskvat ja Peterburi, millest talle jäid oivalised muljed.

See on Tammsaare ainus reis välismaale — tervendav, muljeterohke ja kaunis.

Koitjärve metsäüksindusse jäi Tammsaare kuni 1918. aastani. Tema tavaline tööpäev algas kell kuus hommikul. Värskes hommikusel metsas korraldas ta oma esimese jalutuskäigu. Pärast hommikueinet asus kirjanik töölaua äärde, kus ta kirjutas ja tõlkis teoseid, luges kreeka ja rooma klassikuid ning õppis prantsuse, inglise ja rootsi keelt, milledega ta oli algust teinud ülikoolis. Kui tervis oli hea, siis töötas ta kella kaheni. Lõunasöögile järgnes kosutav paaritunniline uinak. Üles ärganud, tegi ta teise jalutuskäigu lähemasse ümbrusse. Pärast seda oli ta jälle töötamas kas kirjutuslaua taga või kibedal tööajal koguni heinamaal. Enne magamaminekut toimus viimane jalutuskäik metsa.

Kirjanik ei kaotanud isegi oma haiguse kriitilisemal momendil ei head tuju ega elulusti. Ta oli aiva elurõõmus ja töötahteline. Need olid harvad hetked, kui lebamisel polnud tal raamatut lugemiseks pihus.

Koitjärve aastail toimetas Tammsaare kõigepealt trükki miniatuurikogu „**Poiss ja liblik**“ (1915), mis sisaldab töid kirjaniku erinevaist ajajärgudest. Raamatu esimeses osas leiduvad küla-realistlikud lühipalad nagu „Tähtis päev“, „Tõsi jah!“ jm.

Lühijutus „**Tähtis päev**“ (1903) on elustunud kirjaniku karjapõlvemured ja -rõõmud. Meid viiakse kõrgele väljamäele, kus ümberringi lausik soo, eemal üksikud talud ja kaugel talude taga kirik, mille tornist avaneb vaade üle soode-rabade ja metsatukkade. Seal igatseb karjapoiss Juhku

oma kauaoodatud vabal päeval läbi elada midagi ülevat ja kaunist. Kuid tõeliselt kujuneb see „tähtis päev“ liiga tavaliseks ja juhtumusvaeseks, mis pärast ei jää tal muud üle kui kurta ja kahetseda.

Huvitava talumehe tüübiga tutvume jutukeses „**Tõsi jah!**“, kus iseloomustatakse põlist teoorja Teo-Mikku, kes kõigile järele kiidab: „Tõsi! Tõsi jah! Täitsa tõsi!“ Selle omapärase tegelase joonistas Tammsaare elava eeskuju järgi. Meile tuntud Kaarli talus elas teoorjast vanamees Juhan Ehrenberg, rahvasuus nimetatud Kaarli-Tohtriks, kes Teo-Miku taoliselt armastas oma flegmaatilisuses teiste kõnelusi pealt kuulata ja lausepauside puhul omalt poolt kinnitavalt lisada bassihäälega: „Tõsi jah! Täitsa tõsi!“ Polnud Kaarli-Tohtril kui abielumehel säärast kurb-haledat armulugu nagu Teo-Mikul, aga sikusarve oskas ta hästi puhuda, nii et tantsulood aina rōkkasid. Kõrges vanaduses, jäänud leseks, naljatles ta mõnikord purjus päi: „Ega ma üksikuks jää, ma võta naise koa ikka!“

Niihästi „Tähtis päev“ kui „Tõsi jah!“ on rahvapäraselt sõnastatud lühipalad proosas. Need on lihtsad ja meeleolukad pildid kirjaniku kodukohast. Otse unustamatuid lehekülgi sisaldab suure südamesoojusega kirjutatud meeleolupilt igatsevast karjapoisist, kes veedab oma elu „tähtsat päeva“.

Miniatuurikogu „Poiss ja liblik“ väärtuslikuma osa moodustavad kunstmuistendid nagu „Ööbik ja lilled“, „Poiss ja liblik“, „Kandlemängija“ jt., mis on loodud O. Wilde'i eeskujul. Need lihtsad,

sügavamõttelised ja ilukõnelised lühipalad on vangistanud noorte ja vanade meeli. Siin on kirjanik suutnud väheste vahenditega esile manada elu sügavamad tõesed ja kõrgemad ideaalid. Eluväärtused on neis miniatuures hingestunud ja omandanud kunstilise veetluse.

Tammsaare novell „**Varjundid**“ on kirjutatud 1916. a. Koitjärvel. Kirjanik oli raskesti haige, ta võis ainult 1—2 tundi töötada päevas. Sellises ebasoodsas seisundis lõi Tammsaare „**Varjundid**“, milles kajastuvad ta mälestused lõunamaisest sanatooriumist.

Jutustuse tagapõhjaks on looduslikult huvitav Kaukasuse mäestik ja võimas meri, lähemaks tegevuskohaks aga tiisikushaigete sanatoorium haigete rahutu elujanu ja kurva paratamatusega.

Novell „**Varjundid**“ on päevaraamatukujuline. Minategelast, põhjamaalast, kelle isik jääb võrdlemisi ebareaalseks, seob idülliline armastus parandamatult tiisikushaige noore venelannaga. Elujanu kiirustab haigusprotsessi ja neiu sureb verejooksu tagajärjel kopsust. Mees jääb veel rannikule, piineldes raskes leinas ja endasüüdistuses, kuni laseb endale kuuli rinda. Ta ei sure, vaid paraneb paari kuu pärast ja sõidab tagasi Põhja- maale.

Rööbiti peategelase armastusidülliga esitatakse kauneid maastikupilte ja tutvustatakse mõne impressionistliku joonega haigete väikest seltskonda ja nende omavahelisi suhteid.

„**Varjundid**“ on sügav psühholoogiline teos ja hingestatum kui Tammsaare üliõpilasnoveleid.

Autor on suutnud laskuda inimhinge varjatumaissse urkaisse. Ta on viinud lugeja elu ja surma rajamaile.

Novell „Varjundid“ tähendab stiililist edu Tammsaare toodangus. Sõnastusviis on siin kokkusurutum kui üliõpilasnoveellides. Jutustuse värelevalle meeolule vastab selle õrnalt helisev meeloodia keeles.

Lühijutt „Kärbes“ (1917) on samuti loodud Koitjärvel paranemispäevil. See on Tammsaare viimane psühholoogiline novell, milles tullakse veel kord tagasi üliõpilaste katusekambrisse ja ilutsetakse boheemlikus meeolus.

Novelli „Kärbes“ meeskujud on meile tuttav eelmistest üliõpilasnoveellidest. Erilise elurõõmsa õhkkonna loob päikesepaistene naistegelane Tiksi. Ta on nohe, vallatu, naiivne ja läbi läbi naiselik. Muretult siristab ta oma Lutveiga. Hiljem kahetseb Tiksi oma kergemeelset süütuse kaotust, sest ta leiab oma tõsise armastuse Kulnos. Viimasega läheb ta rõõmsale matkale. Huvitav kõrvaltegelane on luuletaja Meriheini oma kärbsel. Vaikne talvekärbes saab üksildase kirjaniku heaks sõbraks, kellega Meriheini palju targutab igasuguste elunähtuste üle.

Sisult ei paku „Kärbes“ palju uut. Stiililt sisaldab aga see teos mõningaid ehttammsaarelikke jooni, nagu sagedasi kordumisi lauses, mis avalduvad ilmsemalt tema hilisemais romaanis.

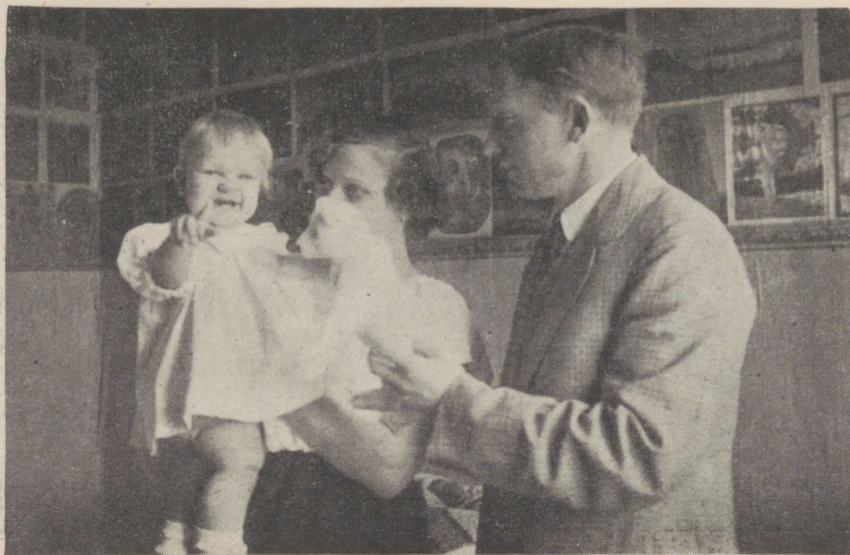
Enamlaste pealetungil lahkus Tammsaare 1918. a. Koitjärvelt ja asus Tallinna elama. Ta astus 15. märtsil 1920. a. kodanlikku abiellu prl.

Käthe-Amalie Veltmanniga (sünd. 17. apr. 1896. a.), kellega kirjanik tutvus juba 1915. a. „Päevalehe“ toimetuses. Tammsaare tütar Riita (sünd. 17. veebr. 1921. a.) õpib praegu E. Lenderi Tütarlaste-gümnaasiumis ja poeg Eerik (sünd. 17. nov. 1928. a.) Riikliku Inglise Kollidži algkoolis. Mõlema lapse kasvatamise ja õpetamise eest on kandnud kirjanik ja tema abikaasa suurt hoolt.

**Tiflisi Eesti Vastastikune Abiandmise Selts väljasõidul 1913. a.
suvel.**

Pildil paremalt püsti teine kirjanik A. H. Tammsaare.

A. H. Tammsaare oma perekonnaga 1922. a.

5. „Juudit“ ja „Kõrboja peremees“.

A. 1921 üllatas Tammsaare eesti seltskonda tähelepanndava dramaatilise teosega „**Juudit**“. Temalt kui jutustajalt ei võidud loota nii kunstiküpse draamat. „Isiklikult poleks ma õieti iialgi Tammsaart võinud näitekirjanikuna kujutella,“ kirjutas Tuglas „Juuditi“ ilmumisel. „Seevõrd vähedramaatiline on olnud ta hilisem toodang, nii vähe on selles leidunud kindlat kompositsiooni, mis draamakirjanduses nii tähtis, ja nii ebaisikuline on olnud ta dialoog, et see tegevusega seotud dramaatilise teose asemel paratamata ainult mingit loidu jutuvestet töotas.“

Ometi on Tammsaare ka varem teotsenud draama alal. Nagu kirjanik mäletab, koostanud ta „Raha-augu“ näidendina, millest osa olnud kirjutatud seotud kõnes, osa proosas. Seda käsikirja lugenud A. Kitzberg ja avaldanud hiljem kahetsust, et autor selle õnnestunud draama jutustusena välja andis. Peale selle on Tammsaare kirjutanud kaks ühevaatuselist näidendit, mis samuti ei pääsenud trükki.

„Juuditi“ loomise mõte tärkas Tammsaarel juba üliõpilaspõlves. Ta luges 1908. a. saksa

näitekirjaniku Friedrich Hebbel'i viievaatuselist draamat „Judith“. See teos ei rahuldanud Tammsaaret, talle tundus Hebbel'i Judithi tüüp liiga tehuna. Seepärast võttis ta endale ülesande kujutada usutavamalt Juuditi hingeelulist traagikat.

Et süveneda piibliloolisse õhkkonda, hakkas Tammsaare innukalt lugema sellesisulisi teoseid. Ta uuris nende rahvaste ajalugu ja luges piibli, eriti Juuditi raamatu mitmel korral läbi. Loetud kirjanduse põhjal ta sai elava ja detailse kujutluse tolelaegse rahva siseelust. Kauemat aega murdis kirjanik Koitjärvel pead, kuidas hangitud materjali draamavormi valada. Selle teose kujundamine edenes visalt, nõudes pikemat aega.

Esialgse kuju omandas draama „Juudit“ alles 1917. a. „See on küll Tammsaare loomingus ainus teos, mis on püsinud kauemat aega kirjaniku lauasahtlis,“ sõnab B. Linde. Autor ei andnud valmiskirjutatud näidendit kohe trükki, vaid saatis selle läbivaatamiseks teatritegelastele. „Juuditi“ käsikirja luges K. Menning, kes soovitas draama teatud osi ümber töötada. Ümbertöötult ilmus siis näidend trükis ja leidis pea samal kujul lavastamist „Draamateatris“. Hiljem etendati Juuditit ka teisis teatris.

Tammsaare „Juuditi“ ainekik läheb tagasi piiblisse, Juuditi raamatusse. Seal on pärit draama põhisündmustik ja peategelased, välja arvatud Nimetu.

Esimeses eestikeelses piiblis kirjeldatakse Juuditi minekut Olovernese laagrisse järgnevalt:

1. Ja se sündis, kui Judit lõppes Israeli Jummal pole kissendamast, ja keik needsinnatsed sannad sai väljaräkinud.

2. Tousis temma maast ülles, ja kutsus omma ümmardajat, ja läks alla sinna kotta, kuhho ta hingamisse päivil ja omma Pühhad aeges vibis.

3. Ja heitis kotti-riet ennese ümbert ärra, mis temma selgas olli, ja pani omma lesse-riet peält ärra, ja pesis omma ihho üleülles, ja voidis ennast pakso salviga, ja seadis ommad juuksed, ja pani tanno ennese pähhä, ja pani ommad illusad rided selga, misga ta olli ehhitud, omma mehhe Manasse ello aeges.

4. Ja pani kingad ennese jalga, ja ehhtas ennast käe ja kaela kedidega, sörmustega, kõrva-röngastega, ja keige omma illusa ehtega: ja ta teggi ennese silmad vägga illusaks, et ta pididi meeste silmad ärrapetma, kes ial temma peäle pididi vaatma.

5. Ja omma ümmardajale andis temma ühhe nahklehkri vinaga, ja krusi ölliga, ja täitis ühhe kotti jahhoga ja vigikakkudega, ja puhta leibadega, ja mähkis keik riistad kokko, ja pani tema selja peäle.

10. — — — — Ja Judit läks välja, temma issi, ja ta ümmardaja temmaga, ja linna mehhed vaatsid temma järrele, senni kui ta mäe alla, ja orrust läbbi läks, et tedda ei saand enam nähha.

20. Siis läksid Olovernesse üllemad teenrid, ja keik temma sullased välja, ja visid tedda telgisse.

21. Ja Olovernes hingas ommas vodis kardinide tagga, need ollid purpurist, kullast, Maragdi ja kallist kivividest, mis ollid sisse koodud.

22. Ja kui nemmad temmale ütlesid Juditist, tulli temma telgi oue, ja lampid hõbbe-kauside sees kanti temma ees.

23. Agga kui Judit temma ja temma sullaste ette tulli, pannid nemmad keik temma illusa näo immeks, ja temma heitis silmili mahha, ja kummardas temma ette; agga temma sullased tõstsid tedda ülles.

Piibli järgi oli Juudit rahvapäästja, rahvuskan-gelane, Petuulia linna Jeanne d'Arc. Ta elas peale oma kangelastegu auväärse lesena ja suri 105 aasta vanuses.

Tammsaare, kes polnud rahul ei piibli ega sakslase Hebbeli loodud Juuditi tüübiga, kujutas oma draama nimikangelast sootu teises valguses. Ta nihutas esikohale Juuditi naiselikkuse, tema emalikud instinktid.

Teatud sarnasust omab Tammsaare draama peaosaline piibli Juuditiga vaid esimeses vaatuses. Tema kutsumuseks, missiooniks on saanud rahvapäästmise idee. Veendunult ja vaimustusega kõneleb ta kogu rahva õnnest. „Tänapäev ei vaja Iisrael inimesi, vaid kangelasi,“ sõnab Juudit, „tänapäev peab mees ja naine kõik võima, kui ei taha, et hukka läheb Iisrael ja tema ühes Iisraeliga.“ Nagu Jeanne d'Arc, nii näeb ka Juudit nägemuse, mis tärgatab temas mõtte — saada kangelaseks, oma rahva päästjaks. Aga Juuditit ei kütkesta niivõrd rahvuskangelase missioon, kui võrd Olovernese isik. Ta pöördub palves Jumala poole, et ta oleks suuteline võitma Olovernese armastust.

Tammsaare Juudit, kes lasknud emaliku iha ajal tappa oma esimese mehe Manasse, läheb Assuri väejuhataja Olovernese laagrisse, kaasmaalaste teades küll kodulinna Petuuliat päästma, aga tõeliselt oma naiselikkust vaistu ja auahnust rahuldama, et sünnitada maailmale kuningapoegi ja -tütred. Kuna Olovernes ta hülgab, tapab Juudit, kel on häbi taluda seda, et ta emalikkust nüüdki naeruvääristati, magava Olovernese tema omenda mõõgaga.

Kui rahvas ülistab kodulinna tagasitulnud naiskangelast isamaapäästjaks, siis ei saa Juudit

enam varjata oma alatut tegu. Ta nõuab endale raskeimat karistust, et valatud verd lunastada. „Teie peate mu kividega surnuks viskama,“ hüüab Juudit meelegeitel, „kui armastate õigust ja usute Jehoovat.“

Nagu Tammsaare draamast nähtub, etendavad loomusunnid ja tundmused määravad osa Juuditi käitumises ning tegutsemises. Meeletu kurbus ja neitsimure avatlesid teda tapma sigimatut Manasset, eluihk ja himude rõõm aga säilitama omaenda elu. Piibli järgi jääb üldse arusaamatuks, miks Juudit end nii kauniks ja veetlevaks ehtis. Naiskangelasest rahvapäästja võib ju saavutada suuremeelse väepealiku juures tõhusamat mõju vaimusädeluse ja uljusega kui välise iluga. Ent Tammsaare poolt esilenihutatud naiselik vaist annab Juuditi silmahakkavale ehtimispüüdele ja armastusihkele tarvilise hingeelulise põhjenduse. Piiritu auahnus ei luba Juuditit leppida sulase lapse ema osaga, ta ihkab Olovernese kõrval istuda kuningatroonil ja valitseda oma kuninglikke lapsi. Haavunud enesetunne tekitab Juuditis hingeahastust ja kättemaksuiha. Kaotanud hingelises siseheidluses tasakaalu, kõhkleb ta kahevahelolekus: kas surmata või halastada. Aga kui magava Olovernese suu tõmbub pilkavale naerule, nagu siis, kui Juudit pakkus talle Iisraeli trooni, ei suuda raevustunud heroiin end enam ohjeldada, ta tapab selle, kes julges ta klaasõrna neitsilikkust naeruks teha.

Üldiselt jääb mulje, et Tammsaarel on Juuditi afektiivne tegevus, mis põhineb tema emalikel

instinktel, kujutatud palju usutavamalt ja loomu-
pärasemalt kui piiblis ja Hebbelil.

Peategelasele Juuditile on autor vastu seadnud
Olovernese ja Nimetu. Need meestegelased on
täiesti vastandid Juuditile. Mõlemad kehastavad
endis sangarlikkust, uljust, suuremeelsust ja me-
hisust.

„Juuditi“ sündmustik areneb ajaliselt edasi-
sammuvalt. Selle progressiivse tegevuskäiguga
põimuvad üksikud tagasihaaravad motiivid, nagu
Juuditi unenägu, Manasse tapmislugu jm.

Tammsaare draama moodustab üldjoonis süm-
meetrilise terviku. Näidendi lõpposas korduvad
esimese vaatuse motiivid, mis ühendavad teose
lõpu algusega. Omaette ühiku kujundavad vahe-
mised vaatused, millede tegevustik areneb astme-
lises tõusus.

„Juuditi“ kompositsiooniliseks puuduseks tu-
leb pidada selle vähest tegevust ja dünaamilist
hoogu. Loiu sündmustiku tõttu ei suuda kõnes-
olev draama näitelaval ettekantuna pidevalt köita
vaatlejat.

„Juuditi“ stiil sisaldab kõige rohkem realist-
likke elemente — asjalikke arutlusi ja olukordade
kirjeldusi. Kirjanik laseb tegelasi palju kõnelda,
et nende mõttemaailma ja psüühikat detailselt val-
gustada. Niisama üksikasjaliselt ta kirjeldab osa-
liste suu läbi olukordi ning sündmusi. Siin-seal
põimib Tammsaare tegelaste kõnekeelde piibel-
likke väljendeid, lähendades draama sõnastust selle
sisulisele küljele. Eriti kasutatakse piiblistiili re-
toorilisis hüüatusis, nagu: „Õndsad on tänapäev

need, kel pole isa ega ema!“ . . . „Halasta, Issand! Vägede Jehoova! Su rahvas on meeletu rahvas, su rahvas on õnnetu rahvas!“ „Õnnistatud olgu sa Iisraeli naiste seas ja . . . rahu olgu Juuditi majale.“ Neis lauseis kohtame piiblistiilile iseloomulikke sagedasi sõnakordusi ja parallelisme.

Tammsaare draama peaväärtus ilmneb piibliainestiku õnnestunud käsitluses tänapäeva inimese vaateprisma läbi. Arvustajad on rõhutanud „Juuditi“ mõttesügavust ja psühholoogilist usutavust. „See on meie esimene algupärane draama, mis meie kohalike ainete kitsad raamid on murdnud ja üldinimliste motiivide vallast ammutand,“ kirjutab Fr. Tuglas. Tammsaare „Juudit“ rikastas niihästi eesti kui ka maailma-kirjandust.

1922. a. jõuluks ilmus Tammsaare sulest silmapaistev psühholoogiline romaan „**Kõrboja peremees**“. Selle teose loomise idee tekkis kirjanikul 1911. a. Koitjärvel. Kord viibis Tammsaare kõrgel mäekünkal Paukjärve ääres, mille kaldal praegu asetsevad Kristliku Noorte Meeste Ühingu suvimajakesed. Sealt avanes talle vaade ühelt poolt järsku üleskerkivale ilusale männimetsale, mis tärgatas romantilise meeoleu, ja teiselt poolt laiale lagedale rabale, mis jättis realistliku mulje. See romantilis-realistlik elevus sai romaanile taustaks. Sealsamas sündis ka kujuteldava teose lõpplahendus, mille järgi tütarlaps jooksis laukasse, mees tema kannul.

Haiguse tõttu ei saanud Tammsaare tollal pühenduda romaani kirjutamisele. Et seda loominguulist elevust meelde jätta, tegi kirjanik mõned

ülestähendused kavatsetava teose kohta oma märkmikku.

1922. a. suvitas Tammsaare ühes perekonnaga Kehra jaama lähedal looduslikult ilusas Birkenruh's, Ed. Virgo suvilas. Seal tärkas tal uuesti romaani loomise kavatsus. Kuna vahepeal oli möödunud üle kümne aasta, oli ka teose mõttekujutuslik ilme muutunud. Selle tagajärjel kujunes ka romaani lõpplahendus erinevaks esialgsest kavatsusest: koer ulgus, naine hüüdis ja laps istus punaste marjade keskel, mees aga lebas rehalas tummalt ja külmalt.

Juunikuu lõpul a. 1922 asus Tammsaare Birkenruh suvilas teost koostama. Kuna päeval polnud tal soodsaid võimalusi loometööks, kirjutas ta romaani varahommikuti, päikesetõusust keskhommikuni. Iga päev töötas ta umbes viis tundi, kella 3—8.

„Kõrboja peremees“ valmis ligikaudu kolmenädalase töö tulemusena 19. VII 22., nagu on märgitud raamatu lõppu. Seni on kõnesolev romaan ilmunud kolmes trükis: I trükk — 1922. a., II tr. — 1926. a. ja III tr. — 1937. a.

„Kõrboja peremehes“ käsitellakse taluelu. Tammsaare, kes vahepeal kujutas oma teoseis linlaste hingeelu, on romaani ainestiku valinud jälle maalt.

Teose sündmustik areneb kahes talus — Katkul ja Kõrbojal, mille läheduses on järv, raba ja palju metsi. See tegevuskoht vastab maastikult Koitjärve ümbrusele. Kõrboja järv meenutab Paukjärve. See liivase põhjaga järv on piiratud

männimetsast ja kaugemal rabast nagu Kõrboja järvgi. Järve läheduses on isegi Metstoa talu, mida nimetatakse teoses. Samuti leidub Koitjärvel ka pähklimetsi ja saarekesi keset raba, kus kasvab mõni üksik „kuusk, kask ja lepavõserik.“

Kõrboja ja Katku talusid ei tunta Koitjärvel, need on sündinud kirjaniku fantaasias. Ka Katku Villu ja Kõrboja Anna algkujud on tundmatud sealseile elanikele. Kõrboja Anna põhineb täiel määral Tammsaare mõttekujutusel, kuna Katku Villu elava eeskuju on autor valinud oma sünnipaigast, Järva-Madise kiriku lähedusest.

Kirjaniku kodukohas elasid vennaksed Grasmanid — kolm kanget kaklejat ja joomarit. Nende hulgas vanem vend Jaan oli pikkade ja tugevate kätega. Ta ei pidanud seda mehevääriliseks, kui keegi lõi rusika asemel pussiga. Säärasele kaklejale sõnas ta põlglikult: „Mis mees sa oled, et tuled pussiga lööma!“ Nagu romaanist nähtub, on Tammsaare omistanud selle iseloomuliku ütelse Katku Villule. „Kui mees oled, siis löö rusikaga,“ tõreleb kangekaelne Villu, „ära tule pussiga jändama, see ajab südame täis.“ Rusikaga löömine oli Villule vankumatuks põhimõtteks, nagu see oli ka Albu kaklejale Jaan Grasmanile. Siin ühtisid mõlemate sõnad ja teod.

Sellega piirdubki Katku Villu sarnasus oma algkujuga. Kõik muu, millest kõneldakse teoses, on kirjaniku poolt välja mõeldud.

Tammsaare on asetanud „Kõrboja peremehe“ sündmustiku 1922. aastasse, s. o. aega, mil ta selle romaani kirjutas. Tegevus algab taevaminemis-

püha hommikul ja lõpeb sügise tulekul — niisiis kestab ligikaudu neli kuud.

Selle lühikese ajavahemiku jooksul arenenud sündmuste algjuuri võib samuti osaliselt leida Koitjärve ümbrusest. Nii pärinevad sealt jaaniõhtu- ja pähklipüha-motiivid, mis on olulise tähtsusega romaanis. Paukjärve kõrgel kaldal on korraldatud jaaniõhtuid samuti kui Kõrboja järve ääres, nii et tuli on pannud virvendama Paukjärve peegelsileda pinna. Ka on peetud Koitjärvel igal aastal traditsioonilist pähklikorjamise püha. Siis olnud „kõik kohad täis kisa ja kära, kõnet ja huilgamist, mängu ja naeru“. Tavaliselt lõpetatud pähklipüha tantsuga Paukjärve ääres.

Eeltoodu põhjal selgub, et reaalsest ümbrusest ja tõsielust on võetud toormaterjalina „Kõrboja peremehe“ üksikud motiivid, nn. ehituskivid, kuna romaani ideestik, selle kunstiline kokkukuvulvus ja tegelaste siseelu on valminud kirjaniku mõttekujutuses.

„Kõrboja peremehes“ kujutatakse Katku Villu kurbloomust. Vanglast pääsenuna tuleb ta rahulikesse maaoludesse, sünnitab rahutust ja käärimist, millest saab tõuke teose intriig. Kui ta sureb, „siis laskub lainetus, mis ta rahutu olevus enda ümber on tekitanud“, lausub A. Kivikas. Villu kannab romaani sündmustikku ja lahendab selle umb-sõlme — ta on romaani peategelane.

Katku Villu on teoses iseloomustatud tuisupeana, kes toimib mingi tundmatu vaistu ajal. Ta on küll töökas, aga kõik tema kavatsused ja ettevõtted nurjuvad. Ehkki Villu vahetab mitu korda

oma tööala, jääb ta loomult ikka sekssamaks tuuletallajaks, impulsiivseks instinktiinimeseks, kes ei oska elada ega pidevalt töötada. Tema teovõime avaldub hookaupa, püsides vaid mõne hetke, paremal juhul paar-kolm nädalat, siis jälle raugedes ja otsides endale uut väljenduskuju. Villu käitumises on midagi noortele iseloomulikku püsimatust ja läbematust.

Katku Villu needuseks olid naised, kelle pärast pidi ta kaklema, meeletult jooma ja isegi tappide ning tabade taga istuma. Ta kiindumus naisesse sisaldas tubli annuse armukadedust, mis tekitas temas vihahoo ja kättemaksuiha. Takerdunud tundmustekeerisesse, hakkas Villu metsikult jooma, et vabaneda tahte pidurdavast mõjust ja anduda taltsutamatu loomusunnile. Sellistel puhkudel avaldus Villu tegumoes rohkem loomalikke kui inimesele omaseid tunnuseid: „Villu sai hoosse, Villul tõusis tuju, Villusse hakkas hull uimastus, nii et ta tantsis, hüppas ja trampis nagu meeletu . . . ja kriiskas vahete-vahel, nagu oleks ta mõni metslane, kes kuulutab tantsul oma sõjaka, oma võitlushimu.“

Villu oli kangekaelne ja oma õigust täis. Ta ei lasknud teisi end mõjustada, ta töötas isegi endale aru andmata. Kuna elus tal ei vedanud ja ta ka Kõrboja peremeheks vigasena ei kõlvanud, läks ta vabaturma. Sel puhul sõnas isa poolpilkavalt: „Meie Villu ei osanud küll elada, aga surnud on ta kui täismees.“ Kuigi Villu omab palju halbu iseloomujooni, võidab ta lugeja poolehoidu. Meie ei saa õigustada tema teguviisi, aga tunneme

tema elutraagikale kaasa. Tammsaare on tema kaju loonud ilmekalt ja tõepäraselt. Katku Villu on reaalne inimene luu ja lihaga, püüdes pärast raamatu lugemist elavana silme ees.

Kõrboja Anna, haritud peretütar, on sama iselaadne tüüp kui Katku Villugi. „Tema elab ja vaikib nagu ta õnnis emagi. Keegi ei tea õieti, mis ta mõtleb ja mis talle haiget teeb... Teda peab aimama, teda peab mõistma.“ Kõrboja perenaist on romaanis kujutatud peamiselt armastaja naiseks. Armastus Villu vastu on ta elu juhtmõtteks. Sellest sõltub täiel määral tema tegumood. Anna ei suuda endale aru anda, mis seob teda Kõrbojaga, veel vähem maldab ta mõistatada, miks kisub ta süda Villu poole. Kõrboja perenaine jääb endassesulgunud armastajaks, kes nõuab oma armastatult tegusid, arvestamata Villu hingelist ja kehalist seisundit. Katku perenaisel on omajagu õigust, kui ta ütleb Annale pärast Villu surma: „Teie ei andnud talle enne hingerahu, kui saite, mis tahtsite.“

Tammsaare valgustab „Kõrboja peremehes“ eriti Katku Villu ja Kõrboja perenaise instinktiivseid hingeavaldusi. Mingi tundmatu ja nimetu vintsutas mõlemaid tegelasi nende ebaharilikul eluteel. Nähtavasti oli sel tundmatul, latentsel hingenähtusel seetõttu nii suur mõju, et mõlemad, niihästi Katku Villu kui ka Kõrboja perenaine, temasse uskusid ja usu pärast kõik kaalule panid.

Ehtsalt on joonistatud „Kõrboja peremehe“ kõrvaltegelaste tüübid. Siin kohtame praktilise ja karmiloomulise Katku Jüri kõrval idealistlikkude

kalduvustega Kõrboja Reinu, kes meelsamini elab oma unistustemuinasmaal kui reaalses ümbruses. Sümpaatsetena jäävad meelde naistegelased — emalikult hoolitsev Katku perenaine ja õrnaloomuline Kuusiku Eevi. „Nende inimeste harvasõnalis is mõttevahetuis peitub nii palju tõelist elutunnet, rahu ja kannatust, et romaani hardusega läbi loete,“ lausub Fr. Tuglas.

„Kõrboja peremees“ on hästi üles ehitatud. Teose ainestik on proportsionaalselt esitatud: peatükid on ühepikkused, samuti on endi vahel tasakaalus romaani kirjeldavad, jutustavad ja dialogiseerivad osad. Ühtsust on taoteldud nii romaani üldises rakenduses kui meeolus. Kogu teost läbib mingi raskuse vaim, mis rõhub peategelasi, aga nakkab ka lugejasse. Ühtsus valitseb ka tegelaste meeolustiku ja looduspiltide vahel. Romaani motiivistiku arendamisel on küllaldaselt arvestatud antiteesi, vastandlikkust. Kontrasti kohta leidub teoses rohkesti näiteid. Motiivide vastakust suurendab omakorda see asjaolu, et romaanis kujuneb kõik teisiti kui tegelased kavatsevad. Mingisugune salapärane jõud, saatus, on vastu seatud inimeste tahtele ja püüetele. Seetõttu järgnevad paratamatult ootustele ja lootustele pettumused ja ebaõnnestumised.

Veel kujukamalt avaldub „Kõrboja peremees“ tegevustiku astmeline tõus. Igal tähtsamal situatsioonil on oma eellugu, järkjärguline tõus, hariaste ja põnevuse langus. Need üksiksündmused on endi vahel astmelises seoses. Teose tegevustik muutub kord-korralt haaravamaks ja põne-

vamaks. Lõpplahendus tuleb õigel ajal ja loob harmoonilise meeoleu romaani viimaseis peatükes. Kompositsioonilt on „Kõrboja peremees“ Tammsaare ühtlasem ja sümmeetrilisem romaan.

„Kõrboja peremehes“ on Tammsaare väljendusviis kujunenud enamvähem kindlailmeliseks, kirjanikule iseloomustavaks. Romaani stiilis leidub nii realistlikke kui ka romantilisi jooni. Tüüpilist realistlikku, osalt ka naturalistlikku stiili sisaldavad peamiselt dialoogid ja mitmed humoristliku varjundiga rahvapärased väljendid, näit.: „aetakse pulmad püsti, visatakse kantslist maha“; „ninad püsti, nii et sadagu või vihm sisse“; „käristab oma „vasika“ nahklöötsa“; „heeringa näruodega ennast osta ei lase“ jm. Siin-seal esineb teoses ka jämedatoimelisi sõnu, nn. vulgarisme, näit.: „poisikolask“, „uriseb“, „siga“, „solk“, „kurat“ jt.

Hoolimata neist realistlikest joonist jätab romaan siiski romantilise üldmulje. Palju on siin aimatavat, ebamääraselt hella ja habrast, mis loob uusromantilise elevuse. Samuti leidub „Kõrboja peremehes“ rohkesti romantilisi kõnekujundeid, näit.: „mõtted liiguvad kui painajalikud nägemused“; „heliseb Kõrboja ise, heliseb tema nõmm pedakase pasunana kevadõhtul“; „keegi laotab järvepõhjas oma lõõmavaid lokke“; „kui praksuvad järve kohal sinised, roosad ja lillad leegid“; „nüüd hakkasid Kõrbojal kuldsed päevad“ jm.

Tammsaare lemmikvõtteks on kordumiste sagedane tarvitamine. Rohked kordumised loovad

romaanis lüürilise meeoleu ja heliseva rütmi. Nende kaudu elustub kirjaniku tuikav mõte, tema loominguiline sädelus. „Kõrboja peremehes“ korduvad nii sõnad kui lauseosad väga mitmesuguseis teiseis. Sõnakordused ei piirdu siin üksikute lausetega, vaid nad esinevad laiapiirilisel, levides kogu peatükki, koguni teistesse peatükki-desse.

Nagu teame, andis „Kõrboja peremehe“ loomiseks tõuke romantilis-realistlik meeoleu. See vooluline kahepalgelisus peegeldub ka romaani stiilis. Teose kunstiväärtust tõstab see asjaolu, et kirjanikul on õnnestunud sulatada need kaks eri voolu üheks esteetiliseks tervikuks.

„Kõrboja peremees“ jääb Tammsaare loomingu huvitavamaks ja omapärasemaks teoseks. Õigupoolest kuulub see kunstiliselt täiuslik romaan eesti klassikasse.

6. Suurromaan „Tõde ja õigus“.

Nagu prof. Suits mäletab, kõnelnud Tammsaare juba treffneristina 1902. a. suurema teose kirjutamise kavatsusest. Kirjanikule endale on meelde jäänud, et Dostojevski romaanide tõukel tal tärganud keskkoolipõlves mõte süüvida inimhinge. Teda hakanud huvitama inimeste sisemaailm ja ta püüdnud nende hingelisi avaldusi enam tähele panna. Dostojevski äratusel ja eeskujul ta kavatsenud luua ulatuslikku psühholoogilist romaani. Kuna ta kõige rohkem tundnud oma kodukohas nähtud inimeste siseelu, siis otsustanud ta kujutada ses teoses nende hingemaailma. „Selle teostamiseni jõudis ta aga alles poolesajandilisele elueale lähenedes, mil elutarkus ja kunstikogemused olid seks sootuks kohasemad,“ kirjutab Fr. Tuglas.

Asudes 1926. a. oma suurromaaniloomisele kulutas Tammsaare palju aega teose teema valikul. Sel puhul meenus autorile tema isa Peeter Hansen, kes igas tegevuses oli rõhutanud õiguse põhimõtet. Probleemi edasi arutades tekkis kirjanikul küsimus: kas see, mida isa õigeks pidas, põhines ka tõel? Nõnda ühendas Tammsaare tõe

**Kirjaniku poeg Eerik
Kadriorus.**

**Kirjaniku abikaasa ja
tütar Narva-Jõesuus.**

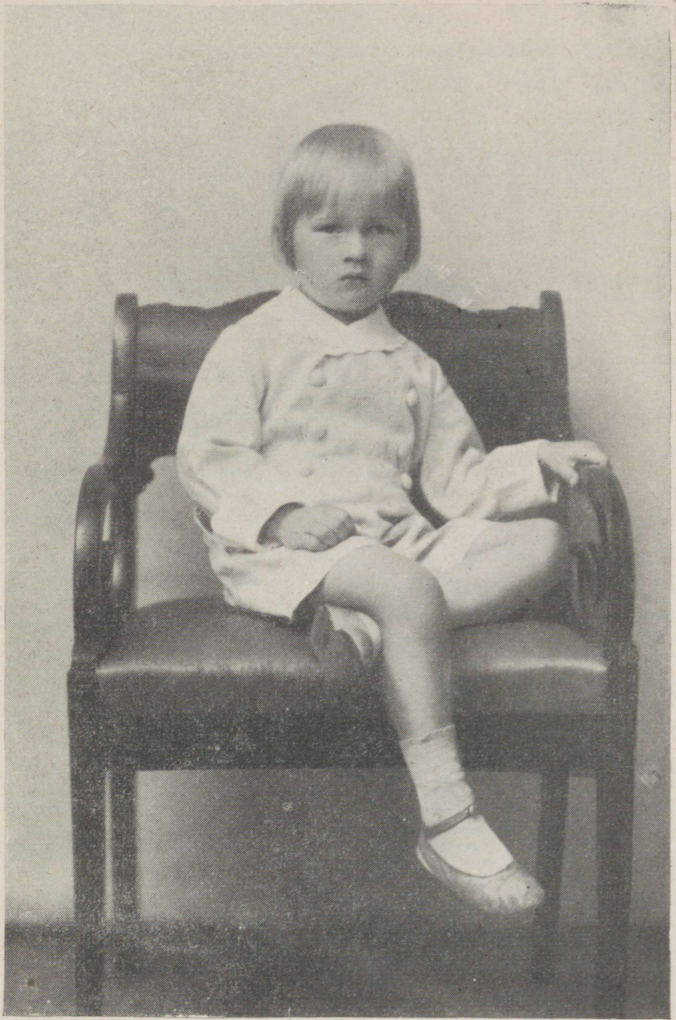

A. H. Tammsaare büst.

F. Sannamees.

Järva-Madise kirik.

Kirjaniku poeg Eerik.

Kirjaniku tütar Riita.

ja õiguse probleemi ja määras selle romaani pea-
teemaks.

A. H. Tammsaare monumentaalne teos —
„Tõde ja õigus“ I—V — ilmus trükis seitsme
aasta jooksul.

I osa	ilmus	1926. a.,	mahult	606 lk.
II	„	1929. „	„	579 „
III	„	1931. „	„	441 „
IV	„	1932. „	„	454 „
V	„	1933. „	„	441 „

Kogu romaan sisaldas esimeses trükis 2521
lehekülge tihedat trükikirja.

Tammsaare suurromaan esimese osa ilmumi-
sel lausuti üksmeelselt: „„Tõde ja õigus“ on sõna
otsekohesemas mõttes meie esimene romaan“;
„„Tõe ja õigusega“ algab eesti kirjanduses uus
ajajärk“ . . . Sedasama tunnustavat seisukohta
jagati ka seitse aastat hiljem, kui kogu teos oli val-
minud. „Tammsaare on hiilgavalt teostanud need
kunstiliselt kaugele küündinud lubadused, mis ta
andis „Tõe ja õiguse“ I. köitega,“ kirjutas
B. Linde, „ja meie võime julgelt öelda, et meilgi
on suurteos, mille tohime täie teadvusega asetada
iga suurima kultuurrahva geniaalsemagi kirjaniku
väärtuslikuma teose kõrvale.“

„Tõe ja õiguse“ **esimene osa**, nagu Tammsaare
teisedki teosed, on loodud lühema aja jooksul.
Selle köite kirjutamine kestis kuus kuud, millest
tuleb maha arvata üks kuu autori haigusaega, mil-
lal töö täiesti seisis. Nõnda valmis 606 lehekülje

suurune romaan viie kuu jooksul, kusjuures autor teose ka viimistelles uuesti ümber kirjutas.

Kirjanik on valinud romaani motoks Baudelaire'i sõnad: „Imelikus tundlikkuses mõõtmatuseni avardatud iga tühisem lapsepõlve mure, iga väiksemgi rõõm saab hiljem kunstiteose aluseks täiskasvanule, ilma et see ise seda ette teaks.“ Vastavalt motole pärinevad kõnesoleva romaani põhisündmused ja kandvamad kujud Tammsaare omaenda tühjendamatu lapsepõlve mälestuste tagavara-aidast.

„Tõde ja õigus“ I sündmustik areneb 19. sajandi viimasel veerandil umbes 25 aasta kestel. Tegevus algab „läinud aastasaja kolmanda veerandi lõpul“, nagu loeme teose algusest. Siis saabuvad soodetagusele Vargamäele, romaani peategevuspaika, Andres ja Krõõt. Ja teose sündmustik lõpeb 1897. a. paiku, kui Vargamäe Indrek läheb linna suurkooli „vaimuga ärplema“.

Vargamäe ümbrus tuletab elavalt meelde kirjaniku sünnipaiga maastikku. „Siin mägi, seal mägi, kaugemal kolmas, pahemat kätt neljas, paremat viies ja nende taga kuues, seitsmes ning veel rohkemgi. Mägedel põllud ja hooned, mägede ümber, nende vahel aina soo, tükati raba, kaetud kidura võserikuga.“

Ühel sellisel soost ümbritsetud väljamäel veetis Vargamäe Indrek nagu kirjanikki oma lapsepõlve, millest talle jäid kustumatud mälestused.

Kõrvutades mõttekujutusliku Vargamäe Tammsaare sünnipaigaga, märkame neis palju sarnast ja ühtelangevat alates talude asendiga ja lõ-

petades taluperemeestega, kes olid alati riius ja vihavaenus. Sellele vihjasime juba eespool, peatükis „Kaks kanget rehnutipidajat üleaedset“.

On endastmõistetav, et kirjanik pole tõetruult kopeerinud omaenda isa ja Pearu vahelisi ärplemisi, vaid on neid märgatavalt muutnud. Nii on ta kirjandus-kunstilistel kaalutlustel valinud „tuliõunaks“ piirikraavi, mis läbib Tammsaare-Lõuna karjamaad (vt. kahasse kaevatud kraav). Kirjaniku mõttekujutuslik kraav võimaldab arendada naabritevahelisi kemplemisi suuremas perspektiivis, kui nad tõelises elus toimusid. Kitsesaare-nimelise soosaare on kirjanik teoses nimetanud Jõessaareks ja nihutanud selle lõuna poole, kahasse kaevatud kraavi suudme kohale (vt. joonisel).

Kraavikaevamise ja veepaisutamise kirjeldustes on tõsielust pärit vaid üldmotiivid (kraav on Pearu maas), üksiksündmusi aga on autor vabalt kujutanud. Romaanis lisatakse uusi motiive, näiteks loodheinamaa-motiiv, et veepaisutamist enam põhjendada (vt. Pearu tammid 1 ja 2).

Romaanis leidub ka kõrvaltegelasi, kes on kujutatud elavate eeskujude järgi. Pearu joomasõber Kassiaru Jaska meenutab Albu valla jõukamat kohaomanikku Mihkel Blockmanni, kes hobustega hangeldas, mõisale härgi ostis ja päevade kaupa ühes Sikenbergiga Järva-Madise kõrtsi saksatoas õllelauas istus. Nagu Kassiaru Jaska, nii tuli ka hobuseparisnik Blockmann mõnikord saksakambrist üldisse kõrtsituppa palja jalu, tuliued katariinad varvaste vahel ning sõrmede va-

hed väiksemate rahadega täis topitud. Külarätsep Taarile vastab Albu valla ideeliste kalduvustega rätsep Gustav Puks, kes oli oma ametis saamatu, aga isamaale oli valmis kinkima oma viimased veeringud.

Kuid hoolimata sellest, et „Tõe ja õiguse“ esimeses osas on domineerival kohal tõsielulised tüübid, kujunevad sündmused ja olukorrad mõttekujutuslikul Vargamäel sootu teisiti, kui nad toimusid omal ajal kirjaniku sünnikohas. Sealsele ümbrusele on täiesti tundmatu rangjalgadega Jussi omapärane kuju. Ja nagu kinnitab siiralt Pearu teisiku poeg August Sikenberg, pole kirjaniku isa kunagi sõbrutsenud oma saunamehe naisega ega temaga teiskordselt naitunud. Samuti ei elanud Tammsaare-Põhja ja -Lõuna talu tütrede-pojad säärases südamesõpruses kui Vargamäe lapsed. Neil oli küllalt omavahelisi jõukatsumisi ja jagelemisi.

Sellest nähtub, et Tammsaare ei kopeeri tõsielu, vaid loob uued olukorrad ja inimtüübid. Reaalne elu pakub talle vaid toormaterjali, vormitavat savi.

„Tõde ja õigus“ I on tegelasrohke romaan. Siin paistavad eriti silma Eespere Andres ja Tagapere Pearu, kes moodustavad selle teose telje.

Andrest on iseloomustatud energilise teoinimesena, kes puhastab põlde kividest, kaevab kraave ja ehitab uued eluhooned. Tema, kelle käsivartes on palju jõudu, murrab hommikust õhtuni talutööd teha ning võitleb tõe ja õiguse nimel oma kiusliku üleaedsega. Hoolimata oma sitkusest ja paindumatuses ei saa Andres lahti tundest,

„nagu kuluks ta kahest otsast korraga: töö sööb keha ja üleaedne põletab hinge“.

Eespere Andres, kes romaani algupoolel esineb kannatliku ja tasakaaluka mehena, hakkab ise ka „krutskeid“ tarvitama, kui ta jõuab tõetundmisele, et ta ülekohtuselt on pidanud Pearu „nükete“ pärast kannatama. Kohtuprotsessidega tahab ta tõde selgitada ja oma õigusi kaitsta. „Mina põle kunagi Pearuga riidu norind ega temaga kohtukäimist otsind,“ kinnitab Andres, „aga ma põle ka last ennast ilma narriks ja naeruks teha, vaid olen kaitst iseenda, oma perekonna ja koja au. Ma põle last tõde varjata ja õigust kõveraks väänata.“ Kui ta kohtus ei saa nõutaval määral õigust, muutub ta oma naise ja laste vastu õelaks ning karmiks. Teda haarab mingi ohjeldamatu kurjusevimm, mis sunnib teda halastamatult kaasinimesi karistama.

Pettunud oma tõe ja õiguse taotlusis, kaotab Andres oma optimistliku töömeeleolu ja muutub nukrutsevaks jumalapalujaks, kes püüab pühakirjast leida täiuslikku õigust.

Andrese vastane — Oru Pearu — on hoopis teist laadi talumees. Teda ei huvita niivõrd töö kui „krutskid“. Pearu lemmiktegevuseks on „üleaedse krundile vett paisutada, soosilla kõrvale auke kaevata, põlluteele kive veeretada, piiril aedu lõhkuda, põllupeenraid üles künda, naabri karjapoissi kimbutada, tema sulasega riielda või ükskõik missugust vingerpussi mängida, et üleaedset ärritada ja teda kohtuskäimisele hukutada“. Tal

tunduks elu üpris igavana, kui poleks jõukatsumisi ja ärplemisi.

Pearut ei huvita raske ja koormav talutöö. Ta meelsamini käib laatadel hobuseid müütamas ja prassib kõrtsis. Kergatsliku kiitlejana suurustleb ta oma rikkuse ja jõukusega. Pearu leidlikkus ja vaimukus väljendub ennekuulmatute vempude väljamõtlemises ning alatises „rehnutipidamises“.

Tagapere Pearu kui tundeinimene kaldub ühest äärmusest teise. Metsiku viha ajal nüpeldab ta naist ja kihutab taga üleaedse karjust, aga purjus päi satub ta säärasesse kurba meeleollu, et ei suuda pisaraid tagasi hoida.

Oru Pearu ja Mäe Andres on niihästi kehalt kui ka hingelt teineteisele vastandid. Pearu on kõhnavõitu, valgetverd mehike, aga Andres on „laiavõitu tugevate lõuapäradega, terassilmadega, lühikese, kuid tiheda musta habemega“. Andres vaikib, elab nagu endamisi, on pikematoimeline oma liigutuses ja paindumatu oma tegudes. Pearu aga räägib palju, hoopleb ja ärpleb, nagu see on omane kerglase loomuga inimesele.

Vastakust võib märgata ka „Tõe ja õiguse“ naistegelastes: Krõõdas, Maris ja Pearu „lambasihvris“. Andrese esimene naine Krõõt oli vilaja kehaga ja „heleda jaalega“, keda Pearu nimetas „veart eideks“. See peenetundeline ja õrnaloomuline Eespere perenaine tuletab meelde kirjaniku heasüdamlikku ja ohvrimeelset ema. Andrese teine naine Mari oli kadunud Krõõdast matsakama ja tugevama kehaehitusega. Ta suutis enam taluda Vargamäe naiste määratud töökoormat.

Oru perenaine oli, kui uskuda Pearu sõnu, „tugev ja pakkjalgne naine, kes oleks suutnud ilmale tuua kaks korda kangema poisi, kui oli seda Mäe noor Andres, kelle kätte suri Krõõt“.

Vargamäe saunameestest paistab silma kraavikaevaja Madis, kes elutargalt arutleb Vargamäel valitsevaist looduseeadustest. „Vargamäe kõneleb tegudega,“ seletab sauna Madis. „Paari aasta pärast pistab ta sulle tuhat pajupõõsast vikati ette, see on tema Issameie. Kivid saputab ta sulle nagu hundikarja saha ette, see on tema kümme käsku. Mõne aastaga tallab ta su kraavid täis, mis sa vaevaga kaevad, see on tema püha ristiõpetus ja peatükid. Mõnekümne aastaga sööb ta su luud-liikmed ja saadab su kiriku-aiale, see on tema piibli-lugu.“

„Tõe ja õiguse“ esimeses osas, nagu selle järgnevaisi kõiteis, esineb tegelastena rohkesti lapsi, kelle hingeelu kujunemist jälgib kirjanik suure südamesoojuse ja osavõtuga. Eriti elamuslikult käsitleb ta karjapoiste elu, seejuures kasutades oma isiklikke karjapõlve mälestusi.

Palju huvitavat pakkus Vargamäel poistele karjapõlv, mis oli küll murerohke, ühtlasi aga röömuküllane aeg. Karjusena ihati aiva kogeda midagi enneolematut, mis kogu karjapoisislikku olemust haaras: lasti kaselatvadega vibutades alla, nii et külm tuul südame alt läbi käis; aeti kraavis havisid taga ja veeti neile silmust kaela, kusjuures käed värisesid, süda peksis ja jalgu hakkas imelik nõrkus jne. Loomadesse suhtumisel langesid poisid kahte leeri: ühed piinasid neid mingi metsiku

vaistu ajel, teised tundsid neile kaasa ja võtsid nad enda kaitse alla.

Vargamäe karjapoistest väärrib erilist tähelepanu Eespere Andrese noorem poeg Indrek, kes oma hella ja unistusliku loomuga erineb oma õdedest-vendadest ja teistest karjaseltsilistest. Tundeergas Indrek on valusasti puudutatud, kui ta paneb tähele, kuidas ta kaaslased piinavad loomi.

„Kool mõjus Indrekusse kui mürk.“ Mida rohkem ta koolis käis, seda suuremaks kasvas temas huvi koolis jagatavate teadmiste vastu. Kui teised koolikaaslased vahetunnis mäelt liugu lasksid, istus Indrek üksinda koolitoas ja süvenes lugemisse.

Murde-eas huvitas teda kõik, mis oli arusaamatu, viirastuslik ja erutav. Kooliõpetaja vend tõi talle lugeda salapärase „paavsti“-raamatu. Kuigi Indrek selle sisust üldse aru ei saanud, hakkas ta armastama seda pöörast raamatut, millest hoovas mingisugune elumõistus. Kodus puutusid ta näppu õdede saladuslikud raamatud: „Suured saladused“, „Looduse kuningas“ ja „Naiste peegel“, millede lugemise tagajärjel hakkasid elunähtused Indrekule näima mingilt erutavalt vaatepunktilt. Talle tundus, nagu oleks inimeste ja loomade elu täis imelisi saladusi, mida võib vaid aimamisi mõista.

Vargamäe Indrekus on märgatud Tammsaare isiklikke iseloomujooni. Mõlemad on lapsepõlves õrnaloomulised ja mõtlikud, loevad isakodus peaaegu samu raamatuid ning nende noorusaastad mööduvad sarnaseis tingimuses. Mõlemad eraldu-

vad kaasinimestest, süvenevad raamatumaailma ja lõppeks pääsevad linna kooli.

Peale nimetatud kujude on kõnesolevas romaanis veel terve rida teisi tegelasi: talumehi, perenaisi, sulaseid, tüdrukuid, perepoegi ja -tütteid. Kõik kangelased kerkivad siin elavatena silmade ette.

Tammsaare suurromaani esimeses osas käsitletakse ühelt poolt tõe ja õiguse probleemi ja teiselt poolt võitlust maaga. Seda tänamatut võitlust tõrksa maaga peab lakkamatult Eespere Andres. Käsikäes naiste-lastega ta heitleb Vargamäe mulgaga päevast päeva ja aastast aastasse. Aga maa on tugevam inimestest, ta on kiuslikum isegi „nükete“-mehest Pearust. Sest hooba ja purusta kive niipalju kui tahad, „ikka seisab hall kari endiselt keset põldu, nagu tipiks keegi kiusupunn iga ära veetava asemele uue“. Sohu kaevad ja kaevad kraavi; „aga enne kui järgmine valmis saab, hakkab eelmine juba ummistuma, nagu käiksid põllukivid öösel salaja kraavikallastel kõndimas, neid sisse tallamas“.

Ülejõukäiv töö murrab „pika, vilaja kehaga“ Krõõda ja viib ta enneaegselt hauda. Samuti Andrese teine naine Mari kaotab Vargamäel oma elurõõmu. Kuid lapsed ei armasta oma sünnikohta, nad põgenevad sealt, „kus kõik nurgad on täis töö, vaeva, mure, kurbuse ja meelepaha jälgi“. Noored otsivad uut elukohta, et sinna matta oma elujõud ja energia. Andresel endal on „käed kanged ja kõnksus, jalad nagu igavesel puuhundil, piht kasvab juba ammugi küüru“. Ta pole leid-

nud Vargamäel oma õnne, ehkki ta sinna on jätnud oma tööjõu ja tervise. Kuna võitlus maaga on üks raskemaist, valitseb teoses lootusetuse-tunne, pessimism.

„Tõde ja õigus“ I on Tammsaare ulatuslikem romaan. See 606-leheküljeline raamat koosneb 39 peatükist. Teose peatükid moodustavad omaette tervikulised ühikud, kuna nende vaheline si-destus on jäänud lõdvaks. Kirjanik on peasünd- mustiku kõrval esitanud liiga palju kõrvalapi- soode, mis muudavad teose hajuvaks.

Vaadeldava teose peaväärtus ei avaldu niivõrd romaani tervikulises kompositsioonis kui üksikpil- tide kunstilises väljatöötuses. „Tõe ja õiguse“ esimeses osas on kunstikauneid üksikepisoo- de, mis on loodud harukordse südamesoojusega. Tu- letagem näitena meelde, kuidas Pearu imestunult jäi kuulatama „heleda jaalega“ Krõõta, nii et vem- buvimngi temas haihtus, või jälle nelipüha hom- mikul värava taga istuvat nukrutsejat karjapoissi, kes isegi seda tähele ei pannud, et värava taga ki- dur pihlakas õitses ja õite ümber mesilased sumi- sesid.

„Tõde ja õigus“ I on kirjutatud rahvalikus ja ilmekas keeles. Autori stiil on vabanenud abst- raktsusest ja muutunud haruldaselt konkreetseks. Endiselt viljeleb Tammsaare sõnade ja lauseosade kordumisi. Kordumised annavad tema lausele eri- lise ilme ja rütmi, nendele nõjatub lause nagu tu- gipunktidele.

Kirjeldavaid osi on romaanis vähe, veel harul- dasemad on loodusekirjeldused. Nagu oma vara-

semal teoseis, nii omistab Tammsaare ka kõnesolevas teoses loodusele inimlikke omadusi. Ta kirjeldab ümbrust vaid niipalju, kui see on hädavajalik teose tausta kujundamiseks.

„Tõde ja õigus“ I koosneb peamiselt dialogiseerivaist üksikpiltidest. Siin kasutatakse Järva-Madise mahlakat murdekeelt. Rahvapärane lopsakas ütlemisviis pääseb mõjule iseäranis Pearu üksikkõnedes, näit.:

Lärmas teine maad ja taevad kokku ja istus viimaks perenaise juurde, kes sõtkus vokka.

„Vuatan ja vuatan,“ rääkis Pearu, „ratas käib nii et pulki ei näegi. Ja ikka ühe jalaga, ühe jalaga . . . Minu eit sõtkub kahe jalaga, vokk teeb ikka sorr, sorr, sorr, sinu vokk aga aina vurr, vurr, vurr. Veart vokk! Ja näpud muud kui siblivad ja sikutavad . . . Kui mõtlen vahel, kuidas sa siis tulid, laps süles, tulid ja seisid, seisid ja küsisid, et kuule, sina Oru vanamees, miks sa, sinder, selle aja siit maha oled lõhkund, siis, kallid üleaiad eit, siis ma änam ei lõhkundki, käed kohe änam ei hakanud aeda kinni, nii et sai tõeks vana Salomoni sõna: kes vana aeda lõhub, sellele hakkab uss kätte kinni. Teibad ja roikadki jätsin sinna paika ja seal on nad tänapäevani. Võivad sinna mädaneda, mina neid änam ei puudu, teised ei tohi puutuda. Vanamoor küll ütles mulle, et eks korja puudki maast ära, aga mina vastu: see põle sinu asi, mina ise pean teisepere eidega rehnutti aja pärast ja kõik. Vanamoor läks siis ise rukkilõikuse ajal näppupidi kallale. Aga mina pörkasin talle peale, et kes on Tagapere Orul peremeheks, mina või tema. Kui mina ütlen, et las olla, siis peab olema. Aga mul on kange eit, tema oma jonni ei jäta. Tema kandis minu salaja, ikka teivas teiba järele, roigas roika järele koju, kirvega katki ja paja alla. Ühel ilusal päeval lähen vuatama — puid ei ole. Kus on? Keegi ei tea, keegi põle näind. Vuata, kallid üleaiad pereit, nõnda

tegin ma, kui kuulsin su jaalt ja nägin sigu, kes jooksid su sabas. Oleks ajaaugu uuesti kinnigi teind, aga oli sinu ees häbi. Tõsi jutt, häbenesin . . .“

Pearu peatus pisut, aga kui Krõõt midagi ei lausunud, algas ta uuesti:

„Vurr, vurr, vurr! Vurr, vurr, vurr! Vurr, vurr, vurr! Kui sina põleks siis tulnd ega sigu kutsund, ma oleks kõik aja maja lõhkund, puudki oleks ära vedand. Aga nüüd ei lõhkund. Kui tahad, teen ajaaugu uuesti kinni, teen kinni ja siis on seal kohal kaks aeda, minu aed ja sinu vanamehe aed, las nad seista seal kõrvu kahe põllu vahel piiri peal. Kange vanamees on sul, pagana kange! Sitke mees! Üle kõrvenurga! Kaevasime temaga kahasse kruavi, las vesi jookseb kahasse. Tahtsime kahekesi minna esimest vett laskma, aga meie poisi sinder torgand tammi eest ära, niisuke sindri poiss on mul. Tahtsin teisele püksid tuliseks teha, aga jätsin niisama — vesi oleks nii kui nii jooksmas suand. Vesi jookseb ikka, kui tammi ees ei ole, aga teisepere sead jooksevad, kui kuulevad perenaise heledat jaalt...“

Tammsaare tuntumaks stiilivõtteks on kõrvutada vastupidiseid olukordi. Antiteesi varal saavutab ta tasakaalu elunähtustes, nii et ükski tundmus ei pääse võidule. Vargamäel ei jätkunud kunagi röömu kõigile. „Kui röömutsesid vanad, siis nutsid noored, aga kui naersid noored, siis pühkisid silmi vanad, nagu leinaksid nad oma laste nuttu.“

Antiteesi kõrval harrastab autor sõnademängu, et taotella naljatlevat tooni. Näiteks dialoog Kaarli ja Maie vahel:

„Mai, kus sa magad?“

„Kaarel, metsas kuuse otsas,“ vastas tüdruk kelmikalt.

„Kas aidas?“ päris poiss.

„Ei, sealaudas,“ naeris tüdruk.
„Või lakas?“
„Villavakas,“ naljatas tüdruk edasi.
„Ütle ometi,“ painas Kaarel.
„Otsi ometi,“ palus Mai.
„Ma tulen täna.“
„Parem tule homme.“
„Täna on etem.“
„Ülehomme on veel etem.“
„Ma räägin tõsiselt, Mai.“
„Mul nutt varaks, Kaarel,“ naeris tüdruk poisi põlvil.

Säärase mängleva kahekõne võttis Tammsaare tarvitusele juba oma üliõpilasnovellides.

Romaanis „Tõde ja õigus“ I on Tammsaare stiil välja kujunenud ja muutunud isikupäraseks ning kunstiküpseks. Seda teost tuleb pidada eesti parimaks ja probleemiderikkaimaks talupojaro-
maaniks.

Kolmeaastase vaheaja järel ilmus 1929. a. „Tõe ja õiguse“ **teine köide**. Selle romaani loomisel kasutas Tammsaare oma mälestusi koolipõlvest Hugo Treffneri eragümnaasiumis Tartus.

Teose sündmustik toimub umbes kolme aasta jooksul. Teatavasti õppis Tammsaare Treffneri gümnaasiumis 1898. a. jaanuarist 1902. a. jõu-
luni. Sellesse ajavahemikku langevad ka Indreku õpiaastad härra Mauruse „esimese järgu koolis“, nagu võib järeldada prof. Köleri surma-aasta põhjal. Ärkamisaja tegelane, maalikunstnik Johan Köler suri 10. aprillil 1899. a. Peterburis. Tema surma mälestati ka Mauruse õppeasutises.

Romaani teisest köitest peale kujuneb Indrek Paas romaanisarja „Tõde ja õigus“ keskseks ku-

juks. Ta esineb Mauruse koolis endassesüvenenud ja unistava noormehena. Selle õppeasutise omapärases õhkkonnas võtab tema tundlikult reageeriv hing vastu muljeid ja äratusi, mille tõukel hakkab ta maailmavaade kujunema. Indrekule on omane rohkem pealt vaadata kui tegutseda. Ta on enamasti nukras meeolus, suured rõõmupuhangud haaravad teda vaid hetkeks. Kui Indrek mõnikord maitsebki rõõmu, püüab ta seda jagada teistele, „sest tema ei hoidnud kunagi rõõmu tagavaraks, ei varustanud end tulevaiks päeviks“. Seevastu kannatuses näeb ta inimhinge õilistavat väärtust. Indreku nukrameelsust süvendab see asjaolu, et talle tundub, nagu oleksid ilusamad ajad enne teda möödunud, nagu jääks ta igale poole hiljaks.

Ärkamisaja rahvusliku eestvõitleja prof. J. Köleri surma mälestamine puhetas Indrekus isamaaluse tunde. Härra Mauruse rõhutatud sõnade mõjul tugevnes temas mõte, et väikerahva liikmed peavad end ühte hoidma, sest neid on vähe.

Indreku sisemaailma on romaanis osavõtlikult käsitletud. Tema isikus kajastuvad kaudselt Tammsaare omaenda meeolud ja otsingud Treffneri eragümnaasiumis.

„Tõe ja õiguse“ II köite huvitavamaks ja kummalisemaks kujuks on „halli habemega ja kräsus kulmudega“ härra Maurus, kes südamedelt oli nagu Hugo Treffnergi tõsine isamaalane, aga olude sunnil pidi etendama truualamliku Vene riigikodaniku osa, et mitte sattuda vastuollu valitusvõimudega. Tasakaalutu ja närvlik koolidirek-

tor Maurus hindas Hugo Treffneri taoliselt suuresti raha väärtust, olles teadlik sellest, et ilma rahata ei saa ta ülal pidada oma „esimese järgu õppeasutist“ ega eesti poisse vähese tasu eest koolitada ja kostitada.

Õpetajad Koovi ja Timusk püüavad Indrekut virgutada õppimisele ja selgitavad talle elu suurküsimusi. Timusk katsetas teda veenda hinge surematuses ja jumala mitteolemasolus.

Iselaadseid õpetaja-tüüpe esindavad venelane Slopašev ja poolakas Voitinski — kaks südamesõpra ning joomakaaslast. Kooliõpetaja Slopaševi kuju joonistas Tammsaare Vassili Znamenski eeskujul, kelle arvel Mauruse õppeasutises naljalteldi. „See härra oli suur Vene šovinist, ja kui ta rääkima hakkas Venemaast, tema suuruselt ja tsaaridest, siis sattus ta ise vasikavaimustusse, nii et pisarad tal mööda palgeid alla veeresid“, kirjutab H. Tomp.

Voitinski algkujuks on vana õpetaja Tširvinski, kes andis Treffneri gümnaasiumis järeleaitamise tunde. „Ta dežureeris klassis või istus võõraste vastuvõtmise toas laua ühel otsal, teisel otsal harilikult Hansen-Tammsaare. Nad olid tihti seal ainsatena... Nii mõnigi õpilane ei unustanud aitajale ka paberrossiraha andmast. Kui aga Tširvinski selle raha kätte sai, pistis ta palitu selga ja ütles, et ta peab minema vähe välja jalutama. Möödus vahest parkümmend minutit; siis tuli mõni naisterahvas ja ütles, et tuldagu ja koristatagu rentslist oma õpetaja ära. Vanake võttis

pisut napsi, mida aga pea kuigi palju ei suutnud kanda," mäletab lektor J. V. Veski.

Romaani järgi sureb Voitinski — haletsemisväärne inimlik viletsus — viimase klassi kevadisel lõpupeol sel kaunil hetkel, kui tahetakse juua tema terviseks. Tema elav eeskuju Tširvinski suri sama ootamatult, aga palju tavalisemalt. Ühel lihavõtteajal oli ta oma sõbra Znamenski juures napsitamas. „Tširvinski tundis väsimust, heitis Znamenski voodisse, kuna Znamenski hakkas õpilaste vihke parandama. Selle töö kestel kuuleb Znamenski, et voodislamaja hingamine muutub ikka aeglasemaks, ja jäigi viimaks hingamine seisma. Suure nutuga ruttab Znamenski kurba teadet pansioni viima“ . . .

„Tõe ja õiguse“ teise köite peaprobleemiks on jumalaidee käsitus. Peategelane Indrek, kes oma isakodus oli kasvanud pieteetlikus õhkkonnas, hakkab Mauruse loodusteaduslike õpetuste mõjul kahtlema jumala olemasolus. Pikkade kahtluste ja kaalutluste järel kirjutab ta õpilasajakirjale jumalavastase artikli, mispärast ta on sunnitud Mauruse koolist kõrvale jääma.

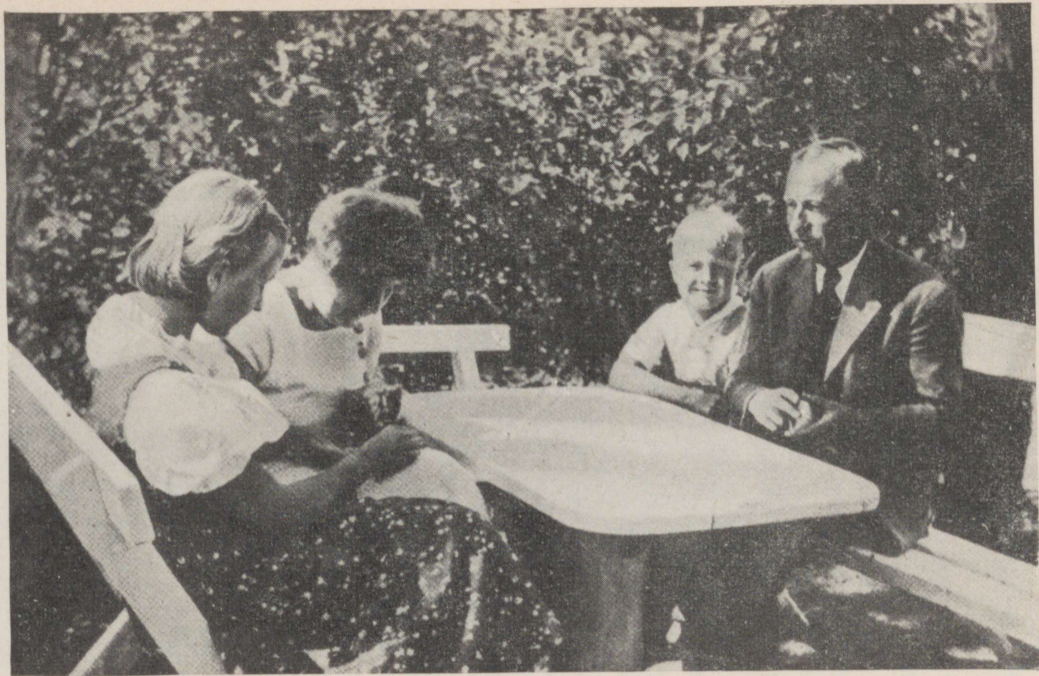
Indreku lahkumine koolist kujuneb liigutavaks. Vana Maurus, kes igalt koolitulist nõudis võimalikult palju raha, jookseb Indrekule järele ja annab talle viis rubla võitluseks jumalaga.

„„Miks te ei kuula, kui härra Maurus hüüab! Tema on vana, ei jäksa enam joosta ja teie ise saate ka ükskord vanaks.“

Need sõnad hakkasid kuidagi imelikult Indrekusse kinni. Talle tulid äkki meelde isa kõnksus

A. H. Vamspeare.

A. H. Tammsaare oma perekonna keskel Narva-Jõesuus.

sõrmed, nagu ta neid näinud laudiredeli pulkadel. Ta mäletas ka viletsat Voitinskit ja poologarat Schulzi. Nõnda siis peatus ta ja pöördus ümber. Direktor seisis paljaspäi tema ees, hallid juuksealguud tuisuse tuule sasida. Pahema käega hoidis ta öökuue hõlmu koos, mida tuulepuhangud lehvitasi. Paremaga toppis ta Indrekule midagi välimisse taskusse ja rääkis:

„Pange käsi peale, muidu viib tuul ära. Inimesel peab ometi viiski rubla raha olema, kui ta tahab eesti jumala vastu minna. Oleks härra Maurus veel noor, siis tuleks ehk temagi kaasa, sest ka tema on südames mässaja, aga nüüd on härra Maurus juba vana.““

Indrek tõotas härra Maurust meeles pidada ja teda külastada. „Aga tema lootused ei läinud täide, sest härra Maurust ei näinud ta kunagi enam. Isegi oma võlga ei tasunud ta temale, nagu ei tasunud seda paljud teisedki, kes sõid aastate kaupa härra Mauruse lauas ja said tema asutises õpetust.“

Ent jumalasalgamise idee ei saa veel juurdu-
dagi Indreku hinges, kui ta sellest loobub. Armastusest jalutu Tiina vastu tunnustab ta jumala olemasolu ning annab Tiinale töotuse, et ta ootab senikaua, kuni Tiina terveneb. Selle töotuse unustas küll Indrek, aga Tiinale jäi see kestva-
lt meelde.

Kõnesolev romaan on esimesest köitest opti-
mistlikum ja huumoririkkam. Teoses on palju
veidraid situatsioone, mis loovad koomilise mee-
olu.

„Tõe ja õiguse“ kolmandas osas, mis pääses trükki a. 1931, käsitellakse 1905. a. revolutsiooni sündmusi. Teose peategevuspaigaks on Tallinn ja selle ümbrus. Romaani lõpposa aga areneb Indreku sünnikohas Vargamäel.

Nagu Tammsaare rõhutab „Tõde ja õigus“ III alguses, oli revolutsiooni eellainetuste tagajärjel tekkinud tähelepandav murrang inimeste vaateis ja meeleoludes. Oli tekkinud usk paremasse tulevikku. Käidi salaja koosolekuil, süüdistati senist ülekohtust maailmakorda ja igatseti vabasse maailma.

I n d r e k, romaani keskkuju, ei sobi kuidagi revolutsioonäärde kilda. Ta on jäänud endiseks unistajaks, vaatlejaks ja arutlejaks. Teotsemiseks ei leidnud ta parajat momenti. „Teotseda, teotseda, see oli ka Indreku unistus, aga kunagi polnud ta veel leidnud seda õiget kohta, kuhu käed rammuga külge panna.“ Pooljuhuslikult saab ta põrandaaluste laekuriks ja peab mõisariüüstamisel kõne. Kuid nähes oma silmaga poliitiliste võitlejate toorust, pettub Indrek revolutsioonis. „Kõik läheb siinilmas teisiti kui oletad, unistad, mõtled, kavatsed,“ kurdab Indrek. „Igast kõige ilusamast kujutlusest saab teostusel ikka midagi väga inetut, iga kõige mõistlikumgi mõte võib muutuda kõige pöörasemaks tõsiasiaks.“

Kujutades ühiskondlikku võitlust 1905. a. revolutsiooni taustal, osutab Tammsaare, et inimene taotleb küll kõige õilsamat ja ilusamat, aga temas vallandunud instinktiivsed tungid sunnivad teda rüüstama ja hävitama.

Tundetoonilt on „Tõde ja õigus“ III sünge raamat. Pessimism tabab kõigepealt Indrekut, kes võtab osa revolutsioonilisest liikumisest. Talle tundub, et „kogu tema elu pole olnud muud kui pimedas kõndimine, silme ees mingi petlik või kohutav kuma, mille ümber liiguvad pisitillukesed mustad kujud“. See traagiline elutunne haarab ka teisi, eriti Eespere Andrest. Indreku vend Ants, kes oli naljaks nimetanud Vargamäe „vabariigiks“, lastakse põgenemisel maha ja Andresele antakse viisteist vitsahoopi selle eest, et polnud õigesti kasvatanud oma poegi. Alandav peksmine mõjub nii rusuvalt Andresesse, et ta neab ära oma südames tõe ja õiguse.

Kogu Vargamäe elu liigub romaani lõpul valu ja mure tähe all. Eriti kannatusrikas on Indreku ema elu, kes ööd-päevad läbi oigab haigena voodis. Ja mis veelgi traagilisem — Indrek on sunnitud oma armsa ema valud igaveseks vaivutama surmava rohuga, sest „Vargamäel pole halastust, Vargamäel peab“.

„Tõde ja õigus“ III põhineb osaliselt Tammisaare isiklikel tähelepanekuil. Siin esineb sündmusi, näiteks vangide vabastamise koosolek, mäsuliikumise tegelaste massiline tulistamine sõdurite poolt, tulikahju jm., mis Tallinnas 1905. a. revolutsiooni keerises aset leidsid. Samuti on elavate eeskujude järgi kujutatud mõned tegelased. Nii on kirjastaja Viljasoo prototüübiks „Mõtte“ kirjastuse omanik J. Lilienbach, kes püüdis avaldada neid poliitilisi kirjutisi, mis ei pääsenud läbi tsensori kitsa värava. Naistegelase Kristi

elusaatuses on aga üksikuid ühtesattuvaid jooni kirjaniku korteriperemehe Mühlbergi tütreaga, kes Ameerikasse rändas ja sinna hiljem suri.

„Tõe ja õiguse“ romaanisarjast on kolmas osa kõige vähem tuntud. Selles köites on liiga palju Indreku elamuste kujutusi ja revolutsioonisündmuste kirjeldusi, mistõttu muutub romaan venitatuks ja episoodiliseks.

Romaani **neljandas osas** kirjeldatakse mõjuvalt ja sügava hingeelulise eritlusega Indreku abielu purunemist. Selle kõrval antakse kujukas läbilõige meie iseseisvuse algaastate tühisest ja laiutavast eesti tõusiklikust seltskonnast.

Et teose tagapõhi omandaks tõepärase ajalise ja kohaliku koloriidi, jälgis Tammsaare tolleaegset ajakirjandust. Ta sirvis „Päevalehti“ 1918—1925, samuti „Vaba Maad“, pidas silmas rahakurssi ja toiduainete hindu, et luua ajajärgust õige pildi.

Kujutatud seltskond oma mõttetü ja lagastava eluga mõjub masendavalt. Kuid säärane võis olla ainult üks osa eesti seltskonnast. Nende inimeste peamiseks ja ainsaks elueesmärgiks on raha ja lõbu, mille järele joostakse tormi ja mille hankimisel ei valita abinõusid. Vastava moodsa aja tunnusteks ongi pankrotid, mõtlematu elupillamine ja moraalne lõtvus.

Sellest seltskonnast on enam esile tõstetud pankrotimeister Köögertal, Indreku naiseisa äri-mees Vesiroos, kavalierlik advokaat Paralepp ja rida tüüpilisi kergemeelseid seltskonnadaame. Viimaste ülimalt mureks on hoolitseda oma võluvuse eest, sest neil on „uus usk värvide ja ilusate

kunstide igavikku“, nagu ironiseerib kunstnik Mägar, kes on nende sõber ja eelistatud portretist, kuna on valmis ilule ohverdama loomulikkuse. Üldiselt on kõrvaltegelasi palju ja nad on asetatud liialdatud, karikeeritud valgusse.

Huvitav on siinjuures, et see tühine seltskond oma vestlustes väljendab imestletavat vaimukust, mida tuleb küll panna autori arvele, kes teeb oma tegelased hoolimata nende seisusest või haridusest peagu võrdselt sõnaosavaiks ja suuremal määral, kui see tõsielu raamides on loomulik.

Sellesse vaimselt väheväärtuslikku seltskonda kuuluvad ka Indrek ja tema naine Karin. Indrek küll vähem, sest olles arenenum ta suhtub neisse inimesisse üleolevalt, tunnustades elu kõrgemaid väärtusi. Tema tegevuseks on pidada oma äia Vesiroosi äriraamatuid ja anda tunde mingisuguses koolis kutseta õpetajana. Tõepoolest, „tema maailm on muutunud palju kitsamaks, kuid seda sügav-ahistavamaks“, nagu leiab Tuglas. Indrek mõtleb ja juurdleb kohutavalt palju.

Tema naine Karin on hoopis teissugune iseloom, ta ei armasta mõtelda, vaid alatasa rääkida, lõbutseda ja elu nautida. Indrekule meenuvad õnnelikud ajad nende ligi kümneaastases abielus ja ta mäletab, et Karini seltskonnaarmastus algas õieti peale nende pojakese surma, paar aastat tagasi, millal Indrek ise viis naise meelelahutuseks seltskonda. Indrek tüdis kiiresti ja pöördus jälle koju tagasi, ent Karini liikuv ja kergemeelne iseloom kistakse ikka enam kaasa moodsast ajavai-

must. Temagi peamiseks sooviks kujuneb olla alati ilus, võluv ja noor. Selle mõtte kütkes ei hooli ta palju oma mehest ega lastest, vaid igatseb aina imetlust ja elamusi.

Kuna Indrek jääb endassesüvenenud mõtlejaks ja vaikseks kodus-istujaks, tekivad paratamatult lahkkelid, omavahelised arusaamatused, näaklused ja kokkupõrked. Suhe oleks parandatav ainult sel juhul, kui Indrek püüaks juhtida oma lapsiku, sihitult eksleva naise koju tagasi. Ent Indrek tahab, et Karin olgu iseseisev, võtku ise kord aru pähe ja tulgu iseendaga toime. Karin viskleb abitult siia-sinna, püüab leida oma elule mõtet ja sisu, kannatab vastuoksuste ja siseheitluste all, mis viivad teda isegi kuni enesetapmise mõtteni. Indrekult ei ole tal mingisugust tuge loota, sest see mattub veel külmemalt iseendasse, püüdes kõike mõista, andestada ja vaikides kannatada, mis Karinilt ainult enam ärritab ja kodunt uuesti välja kihutab. Seltskond, milles ta liigub, aitab selleks kaasa, et ta ikka enam ja enam laskub mänglevaisse armuseiklusisse väljaspool kodu. Teose esimesel poolel ta suhtleb Paralepaga ja pettub tugevasti. Ta tunnistab puhtsüdamlikult Indrekule oma süüd ja Indrek andestab. Karin parandab ajutiselt meelt ja elab kodule. Hiljem aga valib endale mängukanniks proua Köögertali kaitsealuse, konservatooriumi õpilase Rõnee, kes külastab teda vahetevahel ja laulab talle armastussereenaade. Indrek teeb naisele seepärast paaril korral etteheiteid. Kuna need ei avalda soovitud mõju, tunnistab Indrek end lööduks ja otsustab suveks

minna Vargamäele, et Karinil jääks vabadus korraldada elu oma heaksarvamise järgi.

Tänaval meenub talle, et ta unustas koju revolvri, mis võib saada Karinile hädaohtlikuks. Ta läheb sellele järele, arvates, et korter on tühi, aga kui ta avab kabinetiukse, kostab hele kiljatus ja ta näeb oma naist ning tuttavat noormeest istumas sohval nõutute nägudega. Indreku hambad lõgisevad ja käed värisevad, ometi oleks ta lahkunud vaikselt revolvriga, kui Karin ei oleks küsinud: „Keda sa nüüd tapma lähed?“ Vaevalt oli Karin lõpetanud need sõnad, kui Indrek hakkas, kaotades aru, nagu pimesi tulistama, sest Karini ootamatu küsimus, mis vihjas tema ema surmale, riivas ta hinge valusasti. Taibates, mis ta oli teinud, tahtis ta põlvitada Karini juurde kas või tema verre, aga nähes sel hetkel Rönee hirmust totraid silmi, ta põgeneb majast, jättes kõik sinnapaika. Indrek tuleb otseteed politseijaoskonda, kus ta tunnistab, et tappis oma naise.

Järgneb kohtuprotsess. Indrek vabaneb, kuid ei andesta naisele, kuigi „naine põleb uues armastuses oma mehe vastu“. Karin satub meeleheites trammi alla ning sureb. Indrek vaatleb oma naise tardunud nägu ning ütleb „kramplikult värisevail huulil“: „Kallis, sa armastasid ikka rohkem, kui mina suutsin uskuda.“ Nende sõnadega lõpeb „Tõde ja õigus“ IV osa.

Romaani peamiseks vaatlusalaks on Indreku abielu, mis mitmesuguste vastuolude ja arusaamatuste sunnil puruneb ja palju kannatusi toob mõlemale asjaosalisele. Nii Karin kui Indrek piinle-

vad heitluses teineteisega ja veel enam iseendaga. Mõlemad on kanged ja järeleandmatud: Indrekus näib olevat Andrese tuima kangekaelsust, Karinis aga Pearu jonnimislusti. Indrek otse tardub oma külma mõtleja poosi. „Selle mõtlemisatmosfääri vastu peksleb jõuetuna ta naise elulust, võitleb meeletult sellega ja murdub,“ sõnab F. Tuglas. Karini surm osutub ainukeseks võimalikuks lahenduseks sellele sobimatule abielule. Peategelaste hingevõitlused lõpevad pettumustega, mis kuhjuvad lohutamatuks pessimismiks.

Karin armastab Indrekut, kuid ta ei taha olla „tuhakotiks tuhakoti“ kõrval. Indrek arvab omakorda, et ükski mees ei suuda igavesti oma naist imetleda. Karin aga ei suuda imetluseta elada ja otsib seda väljastpoolt, ilma et see teda rahuldaks; pigem ta tunneb, nagu „oleks ta hingeliselt kui ka kehaliselt käinud läbi solgitoru“. Nii petub Karin kõiges.

Sama saatus tabab Indrekut. Romaani eelmises köites pettus ta sõjas ja revolutsioonis, nüüd tunneb ta ka abielus ainult tuima edasielamise vannet. Ta arvab mõistvat, et „mees ei pea kunagi oma viimast eluõnne või elusaatust siduma naisega, sest naine ja armastus on kui mere laineus või tuulehoog, mille kohta ükski, ka naine ise mitte, ei või ütelda, kuhu ta pöördub järgmisel silmapilgul“.

Abielu probleemile ei leita selles teoses õnnelikkust lahendust. Kui Karin kord küsib, kas Indrek teda ka siis veel armastab, kui tal ilmuvad esimesed kortsud, vastab küll Indrek järgnevalt:

Tammsaare soosild.

A. H. Tammsaare mälestusmärgi püstitamise komitee.

S. Trei, RKTkool

Pearu kihutab purjuspäi koduväraavad maha.

S. Trei, RKTkool

„Heleda jaalega“ Krõõt põssatab põrsaid Pearu rukkist.

Pearu ja Andres kõrtsis.

„Kui mees ja naine lähevad ühiste murede ja rõõmudega vanaks, siis on nende näokortsud kui iludustäpid, mis teevad neid teineteisele aina armsamaks.“ Need sõnad vihjavad mingile võimalikule lahendusele ühiselus. Aga hiljem, kui hüljatakse mehe poolt Karini tõsine sõbranna Ida, kes töötab ja lastele elades on jäänud ajast maha ja vajunud vormist välja, siis muutub ka tööväärtus ja lastest tekitatud õnn küsitavaks.

Teost läbib skeptiline joon: elu kõrgemad väärtused muutuvad kaheldavaks, isegi töö, kuigi Indrek otsib sellest lohutust ja soovitab seda ka Karinile.

„Ärgu arvatagu, et inimsoo tulevik ja õnn oleneb mõne daami või karjatüdruku jalgade mõõdust, tema küünte poleerist või kulmude kaarest . . .“

„Aga millest siis?“ küsis Karin nõökavalt. . .

„Sa oled tänapäine,“ ütles Indrek ärritatult.

„Sina ise oled tänapäine,“ vastas Karin. „Eks sa lase oma silmad ümber käia, küll sa siis näed, millest oleneb inimeste saatus ja õnn.“

„Tööst, tööst ja veel kord tööst, see on kogu tarkus!“ karjus Indrek, nagu kõneleks ta tuhandetele, mitte ainult oma naisele.

„Ei, va mehike,“ vastas Karin, „praegu on ilmas nõnda, et mida raskem töö, seda vähem leiba, muust rääkimata.“

„Siis läheb see ilm hukka!“ karjus Indrek endiselt.

Kompositsioonilt on „Tõde ja õigus“ IV koondatum kui eelmine osa. Teos koosneb küll peamiselt mono- ja dialoogidest, kuid „tegelaste eneseväljendused on tükeldatud väikesteks kildudeks ja nõnda oma õige proportsiooni leidnud“, sõnab Tuglas. Kui vaadelda neid kahekõnede

kilde, millest kirjanik loob terviku, siis on otse imesteldav, kui tühised ja igapäevased tunduvad üksikuina võttes need konfliktid, millest paisub lõppeks paratamatu draama.

Romaan kulmineerub episoodis, kus Indrek tulistab oma naist. Siit alates muutub sündmustik filmiliselt põnevaks ja tempo kiireks, mis on teatud vastuolus romaani eelmise poolega, mis on pikaldaselt, kuid järjekindlalt üles ehitatud. Möödub põgusalt dramaatiliste episoodide rida — haigla, vangla, kohtuprotsess —, kuni teos jõuab traagilise lõpplahenduseni, Karini õnnetu surmani.

Kompositsioonis väärib veel tähelepanu rida „tihedamaid sõlmpunkte, suuremaid või väiksemaid juhtmotive, mis korduvad ja varieeruvad, laotades nõnda kõigi dialoogide alla mingi pideva juurte ja inarate võrgu“, väidab J. Semper. Säärane on näiteks jumala-motiiv, mis varieerub mitmel viisil ja kordub palju. Veel kaalukama iseloomuga on Indreku ematapmis-motiiv, mis saabki mörva põhjuseks, nagu selgitab seda Indrek oma kohtupihtimuses.

Romaani peakujudeks on Karin ja Indrek. Kesksema tähtsusega on õieti Karin, keda kujutatakse haruldase elavuse ja usutavusega. Indrekut tunneme juba eelmistest romaani osadest ning võib ütelda, et ta on oma karakterile truuks jäänud. Ta on endiselt passiivne mõtiskleja, endasse-pöördunud vaatleja, veel suuremal määral skeptik. Indrek kannatab vaikides, aga kui ta tasakaalu kaotab, siis ta toimib mõtlematult.

Kõrvalkujudest omab peale seltskonda kuuluvate tegelaste tähtsust veel Paaside teenija Tiina. See on vaikne, alistuv, truu ja haruldase armastusega Indreku ja laste vastu. Oma iseäraliku, veidi nurgelise kõnnakuga ja suure saladusega, mida ta kellelegi ei avalda, äratab ta huvi. Romaani lõpul jääb aimatavaks tema edaspidinegi osavõtt Indreku saatusest.

„Tõde ja õigus“ IV annab ühe ajajärgu Indreku elust, nimelt tema perekonnaelu analüüsi, arutledes sellega abielu-probleemi üldse. Kirjanik näitab meile inimese sisemisi vastuoksusi ja heitlust iseendaga, laskudes hinge alateadvuse sügavustesse.

„„Tõde ja õigus“ IV pakub eeskätt psühholoogilise romaanina peenekoelisimat ja sügavaimat, mis meil üldse sel alal pakkuda olnud.“ Selle J. Semperi tunnustava hinnanguga võime täiel määral ühineda.

„Tõde ja õigus“ viies osa (1933) viib meid kaua aja tagant jälle Vargamäele, kus leiame eest muutunud olukorrad, kuid koduse ja tuttava õhustiku.

Tammsaare oli külastanud 1933. a. suvel, enne romaani kirjutamist, oma kodukohta, et rännates tuttavail radadel elustada mälestusi ja tekitada loomiselevust. Need värsked muljed täiendasid romaani mõttekujutuslikku ainet.

Romaan algab Indreku saabumisega Vargamäe maile, mis meenutab Andrese kunagist tulekut Vargamäele. Näib, kui oleks Indrek teinud elus suure otsiva ringi. Ta põgeneb siia teiste ja

veel enam iseenda eest, et leida unustust lihtsas füüsilises töös — kraavikaevamises.

Vargamäe Eespere talus on peremeheks Indreku õemes, lombak puusärgimeister Sass oma naise Maretiga ja täiskasvanud poja ning tütrega. Vana Andres elab erakuna oma talu saunas. Sinna tuleb ka Indrek elama. Et teostuks isa ammune unistus, algatab Indrek sealse jõe õgvendamise ja süvendamise mõtte, mis leiabki poolehoidu. Indrek aga pühendub peakraavi kaevamisele, et liigvesi pääseks Eespere põldudelt ja karjamaalt jõkke.

Ootamatult ilmub Vargamäele Indreku teenija Tiina, kes linnas tema lapsi kasvas. Vastu Indreku tahtmist võetakse Tiina Mäe tallu teenijaks.

Esikohale nihkub romaanis Vargamäe noorte, kolmanda generatsiooni pulbitsev elu, kuna Indreku isik jääb tagaplaanile. Teosesse sugeneb põnevus, sest noortevahelised armastusintriigid tekitavad huvitavaid keerdsõlmi.

Romaani lõpposas on koondatud tähelepanu Pearule ja Andresele. Endine ärpleja Pearu on muutunud vanaduspäevil mõtlikuks. Ta on mures oma talu tuleviku pärast. Pearu mõtiskluste kaudu selguvad ka tema protsessimise põhjused üleaedsega.

„Tõe ja õiguse“ I osas põhjendatakse Pearu ärplemist üleaedsega „umbes samuti, nagu hobustega võiduajamist, koerte kiskumist, härgade kaevlemist ja jäärade puksimist, ühe sõnaga — kumb on üle?“ See polnud siiski ainus põhjus, mis pärast Pearu vägikaigast vedas oma „kalli nuabri-

mehega“. Nagu romaani viimase osa järgi selgub, igatses Pearu endale Eespere perenaist, „heleda jaalega“ Krõõta, sest ta oleks meelsasti näinud, et Krõõda „veartveri“ oleks voolanud tema järglaste soontes. Kuna tõelises elus oli olukord kujunenud teisiti, ei saanud Pearu muud teha, kui pidi tahestahtmata protsessima Andresega, sest „Pearu tahtis vahel nii väga Krõõdale näidata, et ka tema on kange vanamees, mitte ainult Andres“.

Vana Vargamäe hakkab paratamatult hääbuma: surm läheneb vaikselt sammul nii Pearule kui Andresele. Varsti saabubki päev, mil Andrest kutsutakse naabermehe surivoodile. Kuid Andres jääb isegi nüüd kangekaelseks, — ta ei lähe Pearuga leppima.

Järgnevaks suursündmuseks on Andrese südamesoovi täitumine — jõesüvendamise tööd algavad. Andres läheb Indrekuga jõe äärde, et seda oma silmaga näha. Koduteel tunneb isa end väsinuna ja Indrek kannab ta küüni puhkama, kus ta vaikselt sureb.

„Ja nüüd tuleb see päätüki kauneim lõige,“ kirjutab A. Adson: „poeg võtab isa korjuse sülle ja hakkab minema kodu poole, pöördub aga koor-maga tagasi, et otsida küünist isa keppi, et panna seda puusärki isa kõrvale; see väike kepi episood on omast kohast päris luuletus novelli sees. Ja siis kannab Indrek isa korjuse koju, pika teekonna, õhtutaeva punetuse all. See käik jõekui-vatustöö alguspaigale, isa vaikne surm ja poja rännak surnukehaga tagasi on kui lugu piiblist,

töötatud maa nägemisest, ja poja pieteedist isakadunukese vastu.“

Keerduläinud sündmustiku lahendab Tiina. Selgub, et ta on sama jalutu tütarlaps, kellele Indrek andis Mauruse koolist lahkudes töötuse — teda ootama jääda, kuni ta suureks saab. Teatanud Indrekule suure saladuse, saab Tiina Indrekult viimaks nõusoleku, et ta võib Indreku juures saunas elada.

Romaani lõpul lahkuvad Indrek ja Tiina Vargamäelt, et matkata linna — vastu uuele elule.

— „Nõnda Indrek siis kõndiski nõtkutatud põlvedega üle soosilla, nagu nõuaks seda Vargamäe jumal, kes istub tee ääres paksus metsas . . .

Ja ta pani esimest korda oma käe Tiinale ümber piha ning viis ta sellelt väljamäelt alla, kust Vargamäe Andres oli mitukümmend aastat tagasi oma naise Kröödaga üles tulnud ja talle esimest korda näidanud tema uut eluaset — Vargamäed.“

„Tõde ja õigus“ viies osa on tugevate sidemetega ühendatud esimese köitega. Kraavikaevamine ja -süvendamine, mis oli esimese osa tähtsaimaid juhtmotive, leiab viimases osas teostamise. Samuti töö-idee, mis läbib romaani kõiki osi, jäädvustatakse siin kui kõrgem väärtus, mis annab elule mõtte ja sisu.

Viimase köite huvitavamateks tüüpideks on Andres ja Pearu, kes varisevad hauda eesti maa-elu patriarhidena. Kuna surm heidab nende mõlemate isikule kirkastava paiste, võib ütelda veendunult, et vana Vargamäe lahkub auga, mis mõjub lõpplahendusena positiivselt ja rahustavalt.

Kui vaadelda teise põlvkonna esindaja Indreku saatust, siis jääb siin lõplik õnn ja lahendus problemaatiliseks. Tiina ennastohverdav armastus peab parandama Indreku pettumustest lõhestatud hinge, kuid on teadmata, kuivõrd õnnelikuks Indrek suudab veel saada. Indrekus ilmneb selgesti inimese paratamatu alistumine saatusele, täielik resignatsioon. Ta põgeneb Vargamäele, et mitte valida surma, sest kultuur ja linna närvlik õhustik on purustanud tema elutahte.

Vargamäe noorima põlve kirjeldamisega iseloomustab Tammsaare tänapäeva maaelu, mistõttu „Tõde ja õigus“ V on meie elulähedasemaid teoseid. Realistlikud on teose tüübid, realistlik nende elutunne ja armastus.

Teiste noorte hulgas esineb Tiina erandkujuna oma kõrgelennulise armastusega Indreku vastu. Tiina pole mõistuse-inimene, ta elab ja toimib instinktide ja tunnete järgi. Tema elusaatuseks on Indrek, kelle poole ta loomusunniliselt püüdleb.

„Tõde ja õigus“ V on kogu romaanisarjale optimistlikuks ja jõuliseks lõpplahenduseks, mis pehmendab endiste osade pessimismi ja loob rahuliku meeolu.

Eesti suurromaan „Tõde ja õigus“ on rikas ideedest ja probleemidest. Siin peegelduvad inimese põhilisemad eluavaldused ja taotlused.

„Lühidalt kokkuvõttes,“ sõnab A. H. Tammsaare, „kujutab „Tõe ja õiguse“ esimene anne võitlust maaga, teine — võitlust jumalaga, kolmas — võitlust ühiskonnaga, neljas — võitlust iseendaga ja viies — alistumist (resignatsiooni).

Kuna aga ükski neist võitlusist ei ole võimalik muidu, kui peab võitlema ühel hoobil küll maaga, küll jumalaga, küll ühiskonnaga, küll iseendaga, siis on kõik need võitlused esitatud enam-vähem igas romaanijaos, ainult igas raamatus etendab teatud võitlus nagu domineerivamat ja saatuslikumat osa. See on selle suurromaanide ideestiku üks pale ehk külg.

Teine romaanide külg püüab tabada inimsoo üldist arenemiskäiku ehk arenemislugu. Inimene algab mutina tuhnides maad ja uskudes oma jumalat. Pikkamisi saab ta lahti maalapist ja ka jumalast, loob keerulise ühiskonna, ehitab isiklikku õnne taotelles oma koja kas või liivale ja tühjale tuulele, mis langeb järgmisel silmapilgul armetult kokku. Hukkuvad isikud, terved rahvad, kultuurid, ning jällegi algab inimene uuesti maalapist, uskudes jumalat.“

Suurromaanis „Tõde ja õigus“ kujutatakse ideede ja aadete tärgkamist, nende esilekerkimist ja hääbumist. „Mõeldagu, kui lootuste- ja ideederikas päälkiri: „Tõde ja õigus!““ kirjutab J. Semper. Aga kui palju pessimismi on seotud nende ideede taotlemisega. „Vargamäe Andrese südames need kaks kõrget tähte vilguvad veel alguses tugevasti, aga siis saabub aeg, kus ta neis pettub ja nad neab, nagu ta poeg Indrekki. Seda ideaalide-usu purunemist näidatakse romaanisarja kolmandas köites, neljandas aga muutub Indreku uuski tõde, mille kuma eelmises köites paistma hakkas, nimelt ennastsalgav ohverdumine, abielupraktikas mõttetuks.“ Ideaalid purunevad kas va-

rem või hiljem, kestvaks väärtuseks jääb aga töö, mis annab elule sisu ja pakub inimhingele rahuldust.

Ideestiku kõrval väärivad tähelepanu suurromaanide tegelaskonnad. Tammsaare loominguliseks põhimõtteks on olnud — otsida inimest, valgustada tema siseelu, hinge. Ta on tahtnud õpetada armastama inimest, nagu ta on. Teda on huvitanud enne kõike eestlase põhilised iseloomuomadused. Seepärast on ta valinud „Tõe ja õiguse“ kandvamaks kujuks eesti talupoja. Andrese ja Pearu isikus on Tammsaare kujutanud eestlaste tublidust, töökust ja sitkust, aga ka nende kangekaelsust ja jonnit. „Pearu ja Andres ning nende piirikraav — need pole üksi järk meie ajalugu, vaid ka tükk eestlase hinge,“ väidab J. Semper.

„Tõe ja õiguse“ põhitüübid — Andres, Pearu ja Indrek — kehastavad meie rahva iseloomujooni ja kannavad kõnesoleva suurteose motiivistikku. Romaani esimeses osas armastab Andres maad ja usub jumalat. Kuid Pearu ei võta maad kuigi tõsiselt ja tema vahekord jumalaga on lõtv. Teose lõpul aga ripub Pearu veel enam maa küljes ja tunnustab veel rohkem jumalat kui tema ülaaedne. Kuna Andres sureb teadmisele, et ta on kogu eluaeg orjanud maad ja uskunud jumalat, teenides nõnda tulevat põlve. Andrese poeg Indrek, kes on saanud hariduse ja eemaldunud maast ning jumalast, jõuab viimaks nii kaugele, et pöördub maale tagasi ja hakkab sealtsamast peale, kust tema isagi: ta otsib uut elujõudu maaga kokku puutumisest. Nii kujuneb maa-motiiv „Tõe ja

õiguse“ põhiprobleemiks. Sellega on lähedases seoses jumala-motiiv.

Tammsaare suurromaan esitab haarava läbilõike meie rahva võitlusest ja tegutsemisest, vaimseist otsinguist ja hingelisest heitlusest, alates läinud sajandi 70-ndaist aastaist ja lõpetades käesoleva ajaga. „„Tõe ja õigus“ on teos, mis äratab lõpmatus külluses lugejas mõtteid, juhib meid oma ümbruse ja iseenese hinge salajamate avalduste märkamisele, rikastades ja süvendades meid hingeliselt,“ lausub B. Linde.

Vaatamata mõningatele kompositsioonilistele ja stiililistele puudustele on „Tõe ja õiguse“ kirjanduslik väärtus määratu suur. Selle teose esimene osa andis tõuke eesti realistlikkude külaromaanide tekkimiseks. Kogu romaanisari oma mõtterikkuse ja tuumakusega avas uued perspektiivid eesti elu ja hingelaadi mõistmiseks. Tammsaare suurromaan on kõrvutatud maailmakirjanduse väljapaistvamate väärtteostega.

„Tõe ja õigus“ moodustab kõrgpunkti Tammsaare senises kirjanduslikus arengus. Sellesse suurteosesse on koondunud juhtmõtted ja peamotiivid tema varasemaist töist, väljendudes siin kristalliseerunud ja lõplikul kujul.

*

„Tõe ja õiguse“ tasemeni ei küüni Tammsaare hilisemad ideeromaanid — ei „Elu ja armastus“ (1934) ega „Ma armastasin sakslast“ (1935), ehkki need teosed on silmahakkava kirjandus-kunstilise kaaluga. Samuti jääb „Juudi-

tist" maha tema mõttesädelusrikas näidend „Kuningal on külm“ (1936).

A. H. Tammsaare on eestindanud rea välja-
paistvaid romaane, nagu Walter Scott'i „Ivan-
hoe“, F. Dostojevski „Kuritöö ja karistus“,
J. Galsworthy „Valge ahv“, O. Wilde'i „Dorian
Gray portree“ jt., tutvustades eesti lugejaskonda
maailmakirjanduse tippsaavutistega.

7. Eesti populaarseim suurkirjanik.

„Au olgu Anton Tammsaarele, endisele karjapoisile, kõrges, meie väljamägedest ja kõigest kraavikaevamisest mülgaste võitmiseks hea meel!“

G. Suits.

Eesti raamatu 400-aastase juubeli puhul tärkas soodetaguses Albu vallas ennekuulmatu kavatsus — püstitada oma valla kuulsamale pojale A. H. Tammsaarele mälestusmärk tema töörohketel elupäevade ajal. See kaunis mõte levis kulutulena talust tallu ja külast külla, sütitades ja vangistades niihästi vanu kui noori.

Kuna A. H. Tammsaare ausamba püstitamine kujunes kogu Albu valla ühiseks ettevõtteks, arenesid selle eeltööd haruldase kiirusega. Algatuse etteotsa asus selleks valitud mälestusmärgi püstitamise komitee, kuhu kuulusid: J. Ruuse, J. Parts, O. Romberg, K. Anton, F. Tammus, J. Lunts ja kujur F. Sannamees. Kodukaunistamise tähe all korrastati Albu vallamaja väljak ja rajati sinna lehtpuude alla monumendi alus. Sellele kõrgele

graniitalusele asetati kujur F. Sannamehe valmistatud A. H. Tammsaare pronksist büst, mis kujutab mõtteisse süvenenud kirjanikku, kelle käsi on nõjatatud suurromaani „Tõde ja õigus“ köiteile.

30. augustil 1936. a. toimus monumendi avamine A. H. Tammsaare rohkearvulise austajaspere osavõttel. Riigivanema esindajana langetas kaitsevägede ülemjuhataja kindral J. Laidoner hümnihelidel katte mälestussambalt. Pidukõne pidas prof. G. Suits, kes oma hoogsas ja elavas ettekandes rõhutas Tammsaare teoste tähtsust ja jagas ülistusi ärksale Albu rahvale.

„Tammsaare nime kuulsus ja kiirgus ei piirdu ainult selle Järvamaa nurgaga,“ lausus prof. Suits. „Ta suurromaani monumentaalsus ühes „Kõrboja peremehega“, ühes ta linnajutustuste paremikuga, mitmed ja mitmed ta vaimusädelevad lühivisandidki tohiks uhkuseks ja ehteks olla kogu eesti kirjandusele.“

„Teie, algatusvõimelised albulased, teie, Järva-Madise tublid mehed ja naised,“ jätkas kõneleja, „olete hakkama saanud esmakordse ja ennekuulmatu teoga eesti haridus- ja kirjandusloos. Teie olete pronksi valada lasknud ja nagu oma kodunurga vaimukangelase pjedestaalile tõstnud praegu veel täies mehejõus püsiva Anton Tammsaare.“

Pärast monumendi avamistalitust sõideti omnibuste, autode, vankrite ja jalgratastega kirjaniku kodukohta — Tammsaare väljamäele, et vaadelda vängete Vargamäe meeste reaalsel eluaset. Kunagi varem polnud kirjaniku isatalu vastu võt-

nud sääraseid arvukaid inimkaravane. Elav liiklemine Albu vallamaja ja Vetepere küla vahelisel teel meenutas palverännakut pühale maale. Kirjaniku kodukohas jälgiti Tammsaare-Põhja ja -Lõuna talude eluhooneid, karjateid, soosilda, sookuivatamise kraave ja veepaisutamise tammisid. Seal kõrgelt väljamäelt vaadeldi ka ümbritsevaid sooheinamaid, metsatukki ja kaugusest paistvat Järva-Madise kiriku torni.

Kuid Albu vald ei piirdunud sellega, et ta oma tunnustuse A. H. Tammsaarele kivvi raius ja pronksi valas. See ettevõtlik vald hakkas teostama ka suurromaanis „Tõde ja õigus“ väljendatud kandvamaid ideid. Järva maavalitsuse kaasabil sillutati Tammsaare väljamäge Järva-Madise alevikuga ühendav külatee, muidugi ka soosild, kus veel monumendi avamispäeval jäid kinni vihmase ilma tõttu omnibused, mis olid koormatud kirjaniku rohkete austajatega. Ja A. H. Tammsaare 60. sünnipäeva puhul otsustati asuda jõesüvendamisele, et veeohust päästa kirjaniku sünnikoha ning selle ümbruse heinamaad, põllud ja karjamaad.

Küsime: milles peitub Tammsaare teoste suggestiivne mõju? Milles seisneb tema toodangu omapära? Kuidas ta on saanud eesti populaarseimaks suurkirjanikuks?

Nendele küsimustele leiame vastuse, kui jälgime põgusalt tema loomingu järkjärgulist kujunemist.

Teame, et Tammsaare kirjanduslik tegevus algas õige varakult luuletuste sepitsemise tähe

all. Juba koolipõlves, kui ta veel polnud vastu võtnud mainimisväärseid kirjanduslikke mõjutusi, kirjutas ta laule oma kodukohast, armastusest, loodusest ja isamaast.

Noore Tammsaare vähenõudlike luuletuste vormis võib märgata tema õpetaja Jakob Tamme laulude rütmi ning värsimõõtu, näit.:

Kõõbib vikatiga
Viimsed rohulaod,
Lisaks võtab vikat
Peened vitsaraod.

Jakob Tamm oli talle koolipõlves suureks kirjanduslikuks autoriteediks, kelle kujundilisi võtteid ta püüdis oma luulekatseis rakendada.

Jälgides Tammsaare koolipõlve luuletusi, paneb tähele, et algaja kirjanik eelistab eepilist väljendusviisi lüürilisele. Ta kaldub isegi meeolusid ja elamusi esitama jutustavalt. Sellest nähtub, et eepiline käsitluslaad oli talle sünnipäraselt kaasa antud.

Tammsaare koolipõlve luules avaldub algeos ka tema tähelepandav kiindumus loodusesse. Teda ei suuda vaimustada ei kunst ega maailma toredus, seeasemel imetleb ta looduse ilu.

Ei ilma toredus või vaimu tõsta
Mul vaimustuses tormama,
Mis inimeste kunst on selle vasta,
Mis looduses on näha keelmata:
Seal lilled, puud, välk, pikseraksatus
Ja pilved, tuul, koit — päevahakatus.

Juhan Liiva „Vari“ andis Tammsaarele tōuke juttude kirjutamiseks. Nagu kirjanik tõendab, on teda sisemiselt haaranud „Varju“ algusosa oma elavate piltidega rahvaelust. Igatahes jättis see teos sügava jälje Tammsaare kirjanduslikku teadvusse. Olles inspireeritud „Varju“ lõpplausest, hüüab ta pateetiliselt kahekümneaastase treffneristina jääga kattunud Emajõe kaldal: „Oh, kui seda jääd ees ei oleks!“ Ta luuletab koguni laulu pealkirja all „J. L[iiva] „V[ar]i““, milles ta ülistab Liiva luuletööde väärtust:

Su tööd on selge pilt mu silmas,
Mis näitab elu kõigega.

Juhan Liiva eeskujul hakkas Tammsaare Treffneri gümnaasiumi kasvandikuna realistlikke jutuvisandeid sepitsema. On tähelepanv, et Tammsaare algusest peale taotles oma jututoodangus isikupärast joont. Ta ei jäljendanud Liiva ei teema valikus ega aine käsitluses.

Nagu teame, tõi Tammsaare eesti naturalistlikku ja realistlikku kirjandusse uue vaatlusviisi, nn. biosotsioloogilise vaatekoha, mille alusel ta käsitles inimeste ürgloomulisi omadusi, nende vaistlikku tegevust, suurt sigivust, vastastikust tülitsemist ja loomalikku vegeteerimist, kusjuures ta juhtis tähelepanu elus kehtivaile põhiseadusile. Nimetatud biosotsioloogiline vaatekoht kujunes tema toodangu põhialuseks, millele ta rajas niihästi oma esialgsed külarealistlikud lühijutud kui ka suurromaanid „Tõde ja õigus“.

Tammsaare teosed on seisnud ligilähedases seoses autori isiklike elamuste ja tähelepaneku-

tega. Käesoleva sajandi hakul, kui Tammsaare veetis oma koolivaheajad isakodus ja Piirsalus, käsitles ta oma juttudes maaelu. Sattunud üliõpilaspõlves linnaümbrusse, hakkas ta kujutama linnaintelligentsi hingeelu, eriti aga hämarate katusekambrite elanikke — üliõpilasi, kelle sisemaailm oli talle hästi tuttav. Tema muljete tagapõhjal Kaukaasia matkalt valmis novell „Varjundid“, kuna romaan „Kõrboja peremees“ peidab endas nii mõndagi Koitjärve ümbrusest, kus kirjanik veetis oma haigusaastad. Ja suurromaanis „Tõde ja õigus“ on autor käsitelnud kõiki oma elukogemusi avardatud perspektiivis.

Elunähtuste ja inimtüüpide kujutamisel ei lasku Tammsaare millalgi kopeerija tasemele. Ta jääb ikka kirjanikuks-kunstnikuks, kes tõsielulised motiivid ja kujud ümber kujundab, et saavutada elu ja kunsti sünteesi.

„Meie elu on nende inimeste tegude kõrval, keda Tammsaare kirjeldab, väga tühine ja igapäevane,“ seletas keegi talueideke ühel Albu valdla peetud A. H. Tammsaare aktusel. „Ma päris imestan, kuidas ta oskab nii elavalt ja loomulikult taluinimestest kirjutada ja nende toimetusi nii tähtsaks teha.“

Selles seisnebki Tammsaare käsitlusviisi mõjukus, et autor kõige lihtlabasema toiminguga suudab esitada kunstilise ilmekusega ja loomupärasel valguses. Tammsaare kujutab niivõrd usutavalt, et meie hakkame loetut tõeks pidama, ehkki varem olime veendunud, et tõsielus oli kõik teisiti. Näitena selle kohta olgu nimetatud, et kirjaniku

kodukohas on „Tõe ja õiguse“ mõjul tekkinud luule ja tõsielu vahel niivõrd tihe kontakt, et peetakse kirjaniku mõttekujutuslikku Vargamäed palju tõepärasemaks kui tegelikku elu.

Tammsaare nihutab oma teoseis vaatluse fookusse inimese säärasena, nagu ta tõsielus oleleb. Iseäranis heidab ta helki inimese varjatumasse hingeurkasse, tema alateadvusse. Mitmes psühholoogilises teoses osutab kirjanik väga kujukalt, et inimene igatseb küll kõige õilsamat, aga kui ta satub oma loomusundide küüsi, võib ka kõige ilusam kavatsus muutuda teostamisel metsikuks teoks. Suurt osa etendavad Tammsaare instinktiivinimeste elus tugevad tundmused, emotsioonid, mis röövivad neilt aru, et nad peavad mõtlematult toimima.

Sageli kohtame tema teoseis tarku inimesi, kes teavad ja räägivad palju. Kuid ärgu arva tagu, et Tammsaare laseb oma tegelasil tühjätähja vestelda. Ei sugugi mitte, ta pikkadel dialoogidel on kahesugune otstarve: ühelt poolt nad iseloomustavad tegelaste mõttemaailma ja teiselt poolt võimaldavad probleemide detailset arutelu ja selgitust.

Kõrvutades Tammsaare ja Tuglase loodusekirjeldusi, märkame suurt erinevust. Tuglase maastikupildid on haruldaselt maalilised ja kaunid, Tammsaare omad aga hallid ja ühetoonilised. Tundub, et Tuglas on püüdnud Eesti loodust kujutada kaunimana, kui see tõeliselt on, kuna Tammsaare on enam tabanud meie maastiku loomulikke varjundeid.

Tammsaare loomingu kujunemises võime tähele panna silmahakkavat edu, kui võrdleme ta esimesi külarealistlikke lühijutte suurromaaniga „Tõde ja õigus“. Tema varasemais töis domineerib protokolliline ja üldjooneline käsitlusviis, tegelased jäävad ähmaseks ja üksiksündmused ei liitu tarvilise tihedusega vastastikku. Kuid „Tões ja õiguses“ kohtame Tammsaare isikupärast stiili, usutavaid tegelasi ja ilmekaid üksikpilte. „Kui Vanades ja noortes“ kõik kipub jääma liigagi skemaatiliseks, nii tulikahju juhusel põhinev sündmustik kui tegelaste kujud,“ kirjutab A. Kivikas, „pole „Tões ja õiguses“ skemaatilisusest enam jälgegi, ei midagi pole selle sündmustes põhjustatud kaugemale ulatuvaile juhuseile, samuti kerkivad elavatena silmade ette kõik kangelased, alates peamistest ja lõpetades statistidega.“

Kuigi Tammsaare on lugenud väga palju väliskirjandust, pole ta sattunud teoseid kirjutades selle mõju alla. Otsesest välismõjust ei saagi kõnelda Tammsaare puhul, võib ainult vihjata kaudseile kokkupuuteile. Tema kirjanduslike eeskujudena on nimetatud F. Dostojevskit, O. Wilde'i ja K. Hamsunit.

Tammsaare kuulub spontaanselt loovate kirjanike hulka. Ta ei tee enne kirjutamisele asumist mingeid märkmeid ega koosta kavandeid, sest tal valmib kõik peas. Kui kavatsetava teose kontseptsioon on selgunud kirjaniku mõttekujutuses, asub ta loomisele. „Kui aga korra juba kirjutan,“ sõnab Tammsaare, „siis suure hooga. Kujud muutuvad mu silmis sedavõrd elavaks, et

võiksin kümme korda kiiremini kirjutada, kui sulg paberil libiseb.“

Pingsaks loometööks vajab kirjanik vaikset ja rahulikku ümbrust, et ta saaks segamatult töötada. Sellest tingituna kirjutab Tammsaare teoseid harilikult suvekuudel, kui perekond on läinud suvitama. On ka neid juhtumeid olnud, et kirjanik on üürinud seks otstarbeks vaikse ärklitoa. Nii kirjutas ta ka „Tõde ja õigus“ I säärases üüritud toas Kirikuaia tänavas Tallinnas.

Tammsaare ei saa harilikult mahti oma töid ümber kirjutada, sest kirjastaja ootab käsikirja ja kirjanik ise vajab perekonna ülalpidamiseks raha. Seepärast on tal võimatu oma romaane kompositsioonilt ja stiililt viimistella.

Seltskondlikust tööst ja poliitilisest võitlusest ei võta Tammsaare aktiivselt osa. Tema loomulikuks tarbeks on elada erakuna ja jälgida ühiskondliku elu kujunemist pealtvaatajana. „Inimene ei saa teisiti olla, kui ta on loodud,“ sõnab Tammsaare. „See üksildus ei esine minu juures kunstliku joonena, vaid loomuliku tarbena.“

Sümpaatselt mõjub Tammsaare tagasihoidlikkuse kõrval tema vaadete ja põhimõtete stabiilsus. Hoolimata poliitiliste tõekspidamiste ja mitmesuguste moevoolude heitlikkusest on jäänud ta truuks oma loomupäraseile kalduvusile ja kord omaksvõetud põhivaateile.

Kirjandust.

1. Käsikirjaline aineestik.

A. H. Tammsaare kirjad omakseile.

„ „ koolipõlve laulu- ja jutuvihikud.

Järva-Madise ja Suure-Jaani koguduste kirikuraamatud.
Albu valla arhiiv.

Vastemõisa valla ajalooline arhiiv.

H. Treffneri gümnaasiumi arhiiv.

Suure-Jaani ajaloolise traditsiooni vihikud. Eesti Kultuurilooline Arhiiv.

2. Trükised.

Aino Kallas, „Noor-Eesti“, 1921.

M. Kampmaa, Eesti kirjandusloo peajooned IV, 1936.

B. Linde, Omad ja võõrad, 1927.

K. Mihkla, Eesti kirjanduse ülevaade III, II vihk, 1935.

Joh. Semper, Meie kirjanduse teed, 1927.

M. Sillaots, A. H. Tammsaare looming, 1927.

Fr. Tuglas, A. H. Tammsaare, 1918.

Ajakirjad „Eesti Kirjandus“, „Looming“, „Noor-Eesti“, „Vaba Sõna“, „Meie Tee“ jt.

Ajalehed „Postimees“, „Vaba Maa“, „Päevaleht“ jt.

Sisukord.

	Lk.
1. Kolgioja perepoeg ja soosauniku tütar . . .	9
2. Kaks kanget „rehnutipidajat“ üleaedset . . .	19
3. Lapsepõlv ja kooliaastad	41
4. Noor-Eesti ajastul	64
5. „Juudit“ ja „Kõrboja peremees“	81
6. Suurromaan „Tõde ja õigus“	96
7. Eesti populaarseim suurkirjanik	132
8. Kirjandust	141

Trükivigade õiendusi.

On: Peab olema:

Lk. 75, 15 r. ülalt: Gogrõis, Gudauntõis — Gagrõis, Gudautõis.
Pildi all: Punasel lagedal — Punasel Lagedal.

